Переклав Віктор Шовкун в 1988 р.

Дочка Єви

Графині Болоньїні, уродженій Вімеркаті

Якщо, графине, ви досі пам'ятаєте мандрівника, якому приємність розмовляти з вами нагадувала в Мілані про Париж, ви не здивуєтеся, що в подяку за стільки чудових вечорів, збавлених у вашому товаристві, він підносить вам одну із своїх повістей і просить протегувати їй своїм ім'ям так само, як це ім'я протегувало творам одного з ваших старих письменників, що його так люблять у Мілані. Ви маєте доньку, вона уже сяє вродою, і розумне усміхнене личко вашої Ежені свідчить, що вона успадкувала від вас найдорогоцінніші якості жінки і що вона спізнає у дитинстві все те щастя, якого була позбавлена в домі своєї понурої матері інша Ежені, змальована в цій оповіді. Нас, французів, звинувачують у легковажності та забудькуватості, але я, як бачите, сталістю почуттів та вірністю спогадам не поступаюся жодному з італійців. Не раз, написавши ім'я Ежені, я подумки переносився до вашої прохолодної вітальні з білими, під мармур, стінами або в садочок у провулку Капучіні, де так дзвінко сміялася ваша люба донечка, а ми з вами розмовляли та сперечалися. Ви тепер переселилися з Корсо на Монастирську, я не знаю, як вам там ведеться, і змушений тепер бачити вас тільки в уяві і не серед знайомих мені чудових речей, що оточували вас тоді й, безперечно, оточують і тепер, а як один з прекрасних жіночих образів, створених Карло Дольчі, Тіціаном, Рафаелем, Аллорі1 й таких далеких від нас, що важко повірити в їхню реальність.

Якщо цій книжці пощастить перенестися через Альпи, хай буде вона доказом щирої вдячності й шанобливої дружби

вашого покірного слуги де Бальзака.

В одному з найгарніших особняків на вулиці Новій Чернецькій у будуарі, оббитому тим голубим оксамитом м'якої і лискучої барви, який тільки в останні роки навчилися виготовляти у Франції, о пів на дванадцяту ночі сиділи біля каміна дві жінки. Оббивальник, будучи справжнім художником, завісив вікна та двері ворсистим кашеміром того самого голубого кольору. З прегарної розетки в самому центрі стелі звисала на трьох ланцюгах вишуканої роботи срібна лампа, оздоблена бірюзою. Стиль обстави був строго витриманий у всьому, включаючи стелю, обтягнуту голубим шовком, по якому променями зірки розходилися збірчасті смуги білого кашеміру, що через рівні проміжки спадали на стіни у вигляді китиць, перехоплених перловими застібками. Ноги грузли в пухнастому ворсі бельгійського килима, м'якого, як трава на моріжку, й усіяного синіми букетами по світло-сірому тлу. Різьблені палісандрові меблі, виготовлені за найвишуканішими моделями давніх часів, своїми яскравими відтінками пожвавлювали загальний тон кімнати, трохи бляклий і невиразний за колоритом, як висловився б художник. На спинках стільців і крісел красувалися сині квіти, вигаптувані по чудовому білому шовку, оправлені в рамку листя, тонко вирізьбленого по дереву. На двох етажерках, що стояли обабіч вікна, можна було побачити безліч дорогоцінних дрібничок, ці квіти прикладного мистецтва, що розпустилися під променями винахідливої думки. На оздобленому синім мармуром каміні платиновий годинник з воронованими черню візерунками був оточений найхимернішими статуетками із саксонської порцеляни, отими пастухами й пастушками у весільних уборах та з крихітними букетиками в руці — такими собі німецькими виробами на китайський зразок. Над ними в ебеновій рамі з барельєфами блищало ребристими гранями венеціанське дзеркало, вивезене з якогось старовинного королівського палацу. На двох жардиньєрках тішила око хвороблива розкіш оранжерей, блідих і вишуканих квітів, перлин рослинного світу. В цьому холодному, статечному будуарі, прибраному так ретельно, ніби його призначали на продаж, годі було виявити той легковажний і пустотливий безлад, який свідчить про щастя. В ньому панувала своєрідна гармонія — обидві жінки плакали, усе мало страдницький вигляд.

Безумна розкіш у обставі цього особняка, зразком якої міг служити будуар, стане зрозумілою, коли ми назвемо ім'я власника — Фердінанда дю Тійє, одного з найбагатших паризьких банкірів. Людина без роду і без племені, дю Тійє бозна якими засобами піднявся нагору й 1831 року зумів одружитися з молодшою дочкою графа де Гранвіля, одного з найвідоміших представників французького судового стану, якого після Липневої революції2 було вшановано званням пера Франції. Згоду на шлюб честолюбець оплатив розпискою в одержанні неодержаного посагу, який дорівнював тому, що дістався старшій сестрі, виданій заміж за графа Фелікса де Ванденеса. У свою чергу Гранвілі купили право на союз із Ванденесами за величезну суму посагу. Таким чином, банк оплатив збитки, які знать завдала суддівському стану. Якби граф де Ванденес міг передбачити, що через три роки породичається з таким типом, як Фердінанд дю Тійє, він, либонь, відмовився б від нареченої, але хто наприкінці 1828 року міг припустити, що після 1830 року в політичному житті, в майновому розподілі та в моральних засадах Франції відбудуться такі разючі зміни? Божевільним видався б той, хто сказав би тоді Феліксові де Ванденесу, що в цій колотнечі він загубить свою корону пера, і вона опиниться на голові його тестя.

Зіщулившись на низенькому стільчику, з тих, які називають пуфами, в позі жінки, що дуже уважно слухає, пані дю Тійє з материнською ніжністю притискала до своїх грудей і раз у раз цілувала руку сестри, графині Фелікс де Ванденес. У світському товаристві до прізвища графині умисне приєднували ім'я чоловіка, щоб не плутати її із зовицею, маркізою де Ванденес, дружиною колишнього посла — Шарля де Ванденеса, в недалекому минулому багатою вдовою графа Кергаруета, а в дівоцтві панною де Фонтен. Напівлежачи на козетці, з носовичком у руці, із слізьми на очах, важко дихаючи від стримуваних ридань, графиня щойно звірила пані дю Тійє такі таємниці, в яких тільки сестра може признатися сестрі, коли вони люблять одна одну. А ці сестри любили одна одну палко й ніжно. Ми живемо в такі часи, коли цілком можлива відчуженість між двома сестрами, яких видали заміж у такий чудернацький спосіб, і тому історик повинен пояснити причини цієї ніжної любові, що збереглася чистою й незаплямованою, хоча їхніх

чоловіків розділяло не тільки суспільне походження, а й гостра взаємна неприязнь.

Марі Анжеліка та Марі Ежені росли в похмурому особняку кварталу Маре, і виховувала їх побожна й розумово обмежена жінка, перейнята — згідно з класичним висловом — почуттям обов'язку щодо своїх дітей, яких вона й виховувала аж надто ревно, і дочки змогли вирватися з-під цієї надокучливої опіки тільки після одруження: старша вийшла заміж у двадцять, а молодша — в сімнадцять років. Дівчатами вони не були на жодній виставі — паризькі церкви замінювали їм театр. Одне слово, в домі матері їх виховували не менш суворо, ніж у монастирі. Відколи вони себе пам'ятали, спали вони в кімнаті, суміжній із спальнею графині де Гранвіль, і двері до неї всю ніч залишалися відчинені. Коли дівчата не справляли релігійних обрядів, не займалися своїми туалетами та іншими справами, обов'язковими для шляхетних панночок, вони або шили для бідняків, або прогулювалися — так, як ото прогулюються в неділю англійці, твердячи собі: "Треба йти повільніше, а то люди подумають, що ми розважаємось". Їхня освіта не виходила за межі, встановлені їхніми духівниками, вибраними серед найменш терпимих церковнослужителів — переконаних прихильників янсенізму3. Не було дівчат, які вступили б у шлюб невиннішими й цнотливішими, ніж вони; їхня мати, певно, вважала, що здійснивши цю — зрештою, дуже важливу — вимогу моралі, вона виконала всі свої обов'язки перед небом і людьми. Бідолашні створіння до самого заміжжя не прочитали жодного роману, а малювали тільки такі людські фігури, анатомія яких видалася б Кюв'є4 шедевром безглуздя, і в манері, здатній навіть Геркулесові Фарнезькому5 надати схожості з жінкою. Малювання їх навчала стара діва. Граматики, французької мови, історії, географії та необхідних для жінки основ арифметики вони навчались у статечного священика. Вечорами вони читали вголос, але тільки із схвалених книг, таких як "Напучувальні листи" або "Уроки з літератури" Ноеля, і завжди в присутності духівника їхньої матері, бо в книжці могли трапитися місця, які, без мудрих роз'яснень, схвилювали б їхню уяву. "Телемах" Фенелона6 було визнано за книжку небезпечну. Графиня де Гранвіль так любила своїх дочок, що хотіла зробити з них ангелів на зразок Марії

Алакок7, але дівчата воліли б мати менш доброчесну, зате ласкавішу матір. Таке виховання дало свої наслідки. Накинута, наче ярмо, релігія видалася надто суворою цим юним невинним душам, до яких у рідному домі ставилися, мов до злочинців, і стомила їх своїми обрядами. Вона пригнітила їхні почуття і, хоча пустила в них глибоке коріння, не привабила їх до себе. Обидві Марії мали або збожеволіти, або зажадати волі; щоб здобути волю, вони захотіли вийти заміж, тільки-но побачили світ і склали собі деяке уявлення про життя, але вони не усвідомлювали своєї зворушливої чарівності й не знали собі ціни. Не розуміючи, наскільки вони наївні, як могли вони зрозуміти життя в усій його складності? Беззбройні проти нещастя, вони не мали досвіду і для оцінки щастя, і лише в собі знаходили втіху, нидіючи в родинній тюрмі. Ніжні звіряння пошепки вечорами або кілька фраз, якими вони обмінювалися, коли мати залишала їх на якусь мить, часом висловлювали багато більше, ніж могли виразити слова. Кинутий крадькома погляд, яким вони передавали одна одній свої почуття, часто скидався на поему гіркої скорботи. Безхмарне небо, пахощі квітів, прогулянка попідруч по саду обдаровували їх невимовною втіхою. Закінчивши яке-небудь вишивання, вони віддавалися щирим і невинним радощам. Товариство, в якому оберталася їхня мати, не тільки не могло збагатити серце або розвинути дух, а навпаки, затьмарювало розум і гнітюче впливало на почуття, бо складалося воно із старих жінок, сухих, суворих і непривітних, котрі тільки й розмовляли що про духівників, проповідників, про свої дрібні недуги та події з церковного життя, непримітні навіть для таких газет, як "Котідьєн" або "Друг релігії". Що ж до чоловіків із цієї компанії, то вони були спроможні загасити найяскравіші смолоскипи любові — такими холодними і журливими здавалися їхні обличчя, затьмарені виразом сумного примирення з долею. Майже всі вони досягли віку, коли чоловік стає понурим і зневіреним, коли почуття його пробуджуються тільки за столом, і він привертається лише до того, що сприяє тілесним утіхам. Релігійний фанатизм засушив ці серця, що прирекли себе на служіння обов'язку і замкнулися в обрядовості. Майже всі вечори минали в мовчанці, за грою в карти. Обидві дівчинки, яких цей синедріон, що підтримував материнську суворість, ставив ніби поза законом, ловили себе на почутті

ненависті до всіх цих відразливих осіб із запалими очима, з насупленими лобами. На чорному тлі такого безрадісного життя яскраво вирізнялася лише одна постать — учитель музики. Духівники вирішили, що музика — мистецтво християнське, народжене в лоні католицької церкви і нею виплекане. Отож дівчаткам було дозволено навчатися музики. Панна в окулярах, що викладала співи та гру на фортепіано в сусідньому монастирі, замучила їх вправами. Та коли старшій з дочок виповнилося десять років, граф де Гранвіль наполіг, щоб найняли вчителя. Роблячи цю необхідну поступку, пані де Гранвіль удала, ніби скоряється чоловіковій волі — святенникам властиво ставити собі за заслугу виконання обов'язку. Вчитель музики був німець-католик, один з тих чоловіків, що народжуються вже старими і все життя, аж до вісімдесяти років, здаються п'ятдесятирічними. Його темне зморшкувате обличчя із запалими щоками зберігало у своїх старечих рисах вираз дитячої наївності. Голубінь невинності осявала його очі, а на губах завжди грала весела молода усмішка. Сиве волосся спадало з голови, як на зображеннях Ісуса Христа і надавало урочистої поважності його екзальтованому вигляду, але це враження було помилкове: він міг устругнути казна-яку дурницю з цілковитою незворушністю. Одежа була для нього тільки необхідною оболонкою, він не звертав на неї найменшої уваги, бо його погляд завжди витав у небесах і не спускався до матеріальної буденщини. Цей великий і нікому не відомий митець належав до кумедних забудьків, які безкорисливо віддають ближньому свій час та душу і забувають свої рукавички на всіх столах, а парасольки — біля кожних дверей. Його руки були з тих, які залишаються брудними й після миття. Одне слово, його старе тіло, незграбно посаджене на криві ноги, всім своїм виглядом показувало, наскільки людина може зробити тіло придатком душі й належало до дивних витворів природи, які зміг описати лише німець Гоффман8, поет того, що видається неймовірним, а проте існує. Такий був Шмуке, колишній капельмейстер маркграфа Ансбахського, мудрець, підданий допитові перед синклітом святенників. Коли його запитали, чи дотримується він постів, учитель мало не відповів: "А ви гляньте на мене!" Та вчасно спохопився — хіба можна було жартувати з побожними жінками й церковниками-янсеністами? Цей апокрифічний стариган посів таке місце в житті обох

Марій, вони так полюбили цього щирого друга й великого митця, який вдовольнився спогляданням прекрасного, що кожна з них, вийшовши заміж, призначила йому довічну пенсію в триста франків; цих грошей старому вистачало на оплату помешкання, пиво, тютюн та одяг. Шістсот франків пенсії та уроки музики перетворили його життя на рай. У своїй убогості й у своїх мріях Шмуке мав мужність признатися тільки цим милим дівчатам, двом серцям, які розквітли під снігом материнської суворості та під кригою благочестя. Ця обставина характеризує всього Шмуке і дитинство обох Марій. Який абат чи яка побожна стара дама відкрили цього німця, що заблукав у Парижі, так і лишилося невідомим. Коли матері родин довідалися, що графиня де Гранвіль знайшла для своїх дочок учителя музики, усі вони зацікавилися його ім'ям та адресою. Шмуке запросили давати уроки в тридцяти домах кварталу Маре. Його пізній успіх проявився в тому, що він придбав черевики з покритими бронзою сталевими пряжками та з волосяними устілками і став частіше міняти білизну. В ньому пробудилася природжена веселість, так довго пригнічувана шляхетною і пристойною вбогістю. Він став відпускати дотепи на зразок таких: "Мадмуазелі, сьогодні вночі коти з'їли всю багнюку". Це означало, що болото на вулицях уночі висохло від морозу. Але Шмуке промовляв цю фразу надзвичайно кумедною германо-галльською говіркою: "Матмуаселі, сьоготні фночі коти с'їф усю пахнюк". І підносячи своїм двом ангелам цю незабудку, Vergissmeinnicht, зірвану з квітника своєї душі, він обеззброював їхню насмішкуватість лукавим і глибокодумним поглядом. Шмуке так радів, коли на устах його учениць розквітала усмішка — а він проник у таємницю їхнього нестерпного життя, — що ладен був умисне грати роль кумедного, якби не був кумедним від природи. Але його добре серце повертало свіжість найбанальнішим дотепам — за висловом покійного Сен-Мартена9, він міг навіть грязюку позолотити своєю небесною усмішкою. Дотримуючись одного з найблагороднішх правил релігійного виховання, обидві Марії шанобливо проводжали вчителя до дверей свого покою. Там бідолашки казали йому кілька ласкавих слів, раді ощасливити старого: дати волю своїй жіночій ніжності вони могли тільки з ним! Отож до самого заміжжя музика стала для них ніби другим життям. Так ото, кажуть, російський селянин сприймає сни за дійсність,

а дійсність — за поганий сон. Шукаючи захисту від дріб'язковостей, які загрожували поглинути їх, від гнітючих ідей аскетизму, дівчатка з розпачливою відчайдушністю поринули в глибини бездонного мистецтва музики. Мелодія, Гармонія, Композиція, три дочки неба, чиїм хором диригував цей сп'янілий від музики старий католицький фавн, винагородили дівчат за тяжкі труди і прикрасили їхнє життя своїми чудесними танцями. Моцарт, Бетховен, Гайдн, Паезієлло, Чімароза, Гуммель і таланти менш високі розвинули в дівчатах тисячі почуттів, що не виходили за непорочну огорожу їхніх окутаних поволокою душ, але проникали в глиб Творіння і там ширяли, сп'янілі від захвату. Коли сестрам щастило досягти досконалості, виконуючи якийсь музичний твір, вони бралися за руки, обіймалися в палкому екстазі, а старий учитель називав їх своїми святими Цеціліями10.

Тільки на сімнадцятому році життя обидві Марії стали виїздити на бали і то тільки чотири рази на рік, у кілька обраних домів. Відпускаючи їх танцювати, мати читала їм настанови про те, як слід триматися з кавалерами, на чиї запитання їм дозволялося відповідати лише "так" або "ні". Графиня не відривала від дочок погляду і, здавалося, вгадувала слова за порухами губ. Бідолашки були в бездоганно скромних бальних туалетах — в муслінових сукнях із коміром до самого підборіддя, з безліччю рясних рюшів та з довгими рукавами. Затискуючи їхню грацію і ховаючи їхню красу, це вбрання надавало їм схожості з єгипетськими муміями; і все ж таки з цих матерчатих футлярів визирали два чарівні личка — правда, затьмарені виразом глибокого смутку. Вони дуже страждали, відчуваючи на собі співчутливі погляди. Зрештою, кожна жінка — навіть найневинніша — хоче, щоб їй заздрили, а не співчували. Жодна небезпечна, нездорова або просто сумнівна думка не бруднила білої речовини їхнього мозку. Серця в них були чисті, а руки — страхітливо червоні, як у кожного, хто пашить здоров'ям. Єва, вийшовши з рук творця, була не більш невинна, ніж ці дві дівчини, коли вони вийшли з материнського дому й вирушили до мерії і до церкви, діставши просте, але моторошне напучення: в усьому коритися чоловікові, поруч з яким їм доведеться віднині спати або не спати

ночами. Проте дівчатам здавалося, що в чужому домі, куди їх мали відвезти, не могло бути гірше, ніж у материнському монастирі.

Чому ж батько дівчат, граф де Гранвіль, цей учений і непідкупний суддя, правда, іноді надто захоплений політикою, не захистив своїх юних дочок від згубного деспотизму матері? На жаль, унаслідок своєрідної угоди, укладеної після десяти років шлюбу, чоловік і дружина жили окремо в одному домі. Батько взяв на себе виховання синів, а право виховувати дочок відступив дружині. Він вважав, що для жінок така система пригнічення менш небезпечна, ніж для чоловіків. Обидві Марії, й без того приречені на тиранію кохання або шлюбу, втрачали менше, ніж хлопці, чий розумовий розвиток не можна було обмежувати, бо тиск релігійної догми, запроваджуваної невблаганно і послідовно, міг убити їхні здібності в самому зародку. Дві жертви з чотирьох були врятовані, завдяки графові. Графиня вважала, що обидва її сини — одного граф хотів зробити суддею, а другого прокурором — виховані дуже погано й не допускала близьких взаємин між ними та сестрами. Спілкування між цими бідолашними дітьми підлягало суворим обмеженням. До того ж, коли граф забирав синів з колежу, він дбав про те, щоб вони якомога менше бували вдома. Хлопці снідали вдома з матір'ю та сестрами, а потім батько знаходив для них які-небудь розваги в місті: ресторани, театри, музеї, влітку — заміські прогулянки. За винятком родинних свят, іменин матері або батька, Нового року, видачі нагород, коли хлопці залишалися ночувати в батьківському домі, почуваючи себе страшенно скутими, не зважуючись поцілувати сестер, за якими графиня пильно стежила, ні на мить не залишаючи їх наодинці з братами, бідолашні дівчата так рідко їх бачили, що між ними не могло бути ніякої близькості. В такі дні тільки й чулося: "Де Марі Анжеліка?", "Що робить Марі Ежені?", "Де мої дочки?". Коли мова заходила про синів, графиня підносила свої холодні, тьмяні очі до неба, наче благала бога простити їй, що вона не вберегла їх від нечестя. Її вигуки, її недомовки на адресу синів були рівнозначні найжалібнішим зойкам Єремії11 й уводили в оману сестер, котрі дивились на братів як на людей розбещених і навіки пропащих. Коли хлопцям виповнилося по вісімнадцять років, граф надав кожному окрему кімнату на своїй

половині дому й примусив їх вивчати право під наглядом одного адвоката, свого секретаря, доручивши йому втаємничити своїх дітей у секрети їхнього майбутнього ремесла. Отож обидві Марії знали про братню любов лише в теорії. Коли сестри виходили заміж, один з братів уже служив товаришем прокурора в далекому судовому окрузі, другий — починав службу в провінції, і в обох випадках їх затримали важливі процеси. Так живуть багато родин, на вигляд дружних, злагідних, одностайних: брати перебувають далеко, заклопотані інтересами статку, просуванням по службі, а сестер затягують у своє коло інтереси чужої для них чоловікової рідні. Будучи роз'єднані, члени сімейства потроху починають забувати одне про одного, сполучені лише слабкими узами спільних спогадів, аж поки їх скличе докупи фамільна гордість або якийсь матеріальний інтерес — іноді для того, щоб розлучити духовно після розлуки, спричиненої зовнішніми обставинами. Родина, об'єднана і зовні, й духовно, є в наш час рідкісним винятком. Подрібнюючи сім'ю на сім'ї, сучасний закон призвів до найжахливішого суспільного лиха — індивідуалізму.

В тому глибокому усамітненні, в якому минала їхня юність, Анжеліка та Ежені рідко бачили батька, а якщо він і з'являвся в просторих покоях на першому поверсі будинку, де мешкала його дружина, то завжди був сумний і невеселий. Він і додому приходив з тим самим урочистим і поважним виразом обличчя, з яким засідав у суді. Десь на дванадцятому році життя, коли дівчатка вийшли з віку іграшок та ляльок, коли вони почали тверезо міркувати і вже не сміялися із старого Шмуке, в ту пору вони збагнули, які таємні турботи проборознили зморшками чоло графа, розгледіли під суворою маскою ознаки доброї душі й чудового характеру. Вони зрозуміли: відступивши релігії владу в домі, він зневірився у своїх надіях на подружнє щастя і був скривджений у найделікатнішому почутті — батьківській любові до дочок. Такі страждання надзвичайно хвилюють юних дівчат, які не знають ласки. Іноді батько прогулювався з дочками в саду; обнявши дві тоненькі талії й намагаючись іти з малими в ногу, він зупиняв їх десь під деревами й цілував у лоб одну, потім другу. Його очі, губи, все обличчя виражали глибоке співчуття.

— Ви не дуже щасливі, мої любі донечки,— казав він,— але я рано видам вас заміж і радітиму, коли ви покинете цей дім.

— Тату, ми ладні вийти за першого-ліпшого,— відповідала Ежені.

— Ось вони, гіркі плоди такого виховання! — вигукував батько.— Хочуть зробити святих, а роблять...

Він не договорював. Часто дочки відчували глибоку ніжність у прощальному поцілунку батька або в його поглядах, коли випадково він обідав удома. Дівчата жаліли батька, якого так рідко бачили, а кого жалієш — того любиш.

Суворе релігійне виховання сприяло тому, що обидві сестри, котрих лихо зростило докупи, як зростила природа Ріту й Крістіну12, досить скоро повиходили заміж. Адже більшість чоловіків, коли збираються одружитись, віддають перевагу дівчині, яка вийшла з монастиря й наскрізь просякнута благочестям, перед панною, вихованою на світський лад. Середини тут немає: чоловікові доводиться брати за дружину або вельми освічену дівулю, яка начиталася газетних оголошень і розуміє, про що в них ідеться, яка танцювала на балах із тисячею молодиків, яка побувала на всіх театральних виставах, проковтнула безліч романів, на панночці, якій учитель танців стер коліна, притискаючи до них свої коліна, яка байдужісінька до релігії і виробила собі власну мораль, — або таку недосвідчену і невинну дівчину, як Марі Анжеліка чи Марі Ежені. Можливо, обидва різновиди наречених однаково небезпечні. Проте величезна більшість чоловіків, навіть тих, які не досягли віку Арнольфа, воліють узяти благочестиву Агнесу, а не скороспілу Селімену13.

Обидві Марії, мініатюрні й тендітні, були одного зросту, мали однакові руки й ноги. Молодша Ежені була білява, в матір. Анжеліка — чорнява, в батька. Але колір обличчя в обох був однаковий, перламутрово-білий, який свідчить про здоров'я і чистоту крові, а свіжий

рум'янець відтінював білість шкіри, тонкої, гладенької і ніжної, мов пелюстки жасмину. Сині очі Ежені й карі очі Анжеліки виражали наївну безтурботність, неприхований подив, зіниці мовби плавали в чистих озерцях білків. Обидві сестри були добре збудовані, худорляві плечі мали округлитися трохи згодом, але груди, що так довго ховалися під покровами, вразили всіх своєю красою, коли на прохання чоловіків і та, і та декольтувалися для балу. Чоловіки тоді щиро втішалися чарівною сором'язливістю цих наївних створінь, які зашарілися ще вдома, при зачинених дверях, і потім червоніли цілий вечір. На той час, коли відбувалася описана вище сцена, коли старша з двох сестер плакала, шукаючи розради в молодшої, їхні руки й плечі встигли набути молочно-білого кольору. Обидві вже були матерями, одна вигодувала хлопчика, друга — дівчинку. Графиня де Гранвіль вважала Ежені "бешкетною дівчинкою", тому вона не випускала її з-під нагляду й була з нею особливо сувора. В благородній і гордій Анжеліці деспотична мати вбачала екзальтовану душу, яка зможе сама себе вберегти, а от пустотливу Ежені слід було держати в шорах. Існують чарівні створіння, до яких доля ставиться немилосердно; здавалося б, у житті їх чекають самі троянди, а тим часом вони живуть і помирають нещасливими жертвами лихого фатуму й непередбачених обставин. Весела й невинна Ежені, вирвавшись із материнської в'язниці, потрапила під владу вискочня-банкіра. Анжеліку, схильну до великого боріння почуттів, було кинуто у найвищі сфери паризького світу — але на припоні.

Пригнічена нестерпною душевною мукою, графиня де Ванденес, досі наївна після шести років заміжжя, лежала на козетці, безсило опустивши голову на її спинку, скорчившись, підігнувши під себе ноги. Вона примчала до сестри з Італійської опери, тільки з'явившися там на короткий час, у її косах ще лишилося трохи квітів, інші валялися на килимі разом з рукавичками, обшитою шовком шубкою, муфтою і капором. Сльози, які блищали посеред перлів на її білих грудях і застигли в очах, свідчили, що з цих грудей щойно вихопилося гірке признання. Посеред такої розкоші — хіба це не жахливо? Анжеліка ніяк не могла заговорити — їй бракувало мужності.

— Бідолашна моя сестричко,— сказала пані дю Тійє,— яке ж у тебе хибне уявлення про мої взаємини з чоловіком, якщо ти вирішила шукати рятунку в мене!

Почувши ці слова, що вихопилися із самої глибини серця Ежені, вирвані звідти бурею, яку внесла туди сестра — так ото повінь від розталих снігів вириває з дна потоку найважчі камені — Анжеліка втупилася в дружину банкіра розгубленим поглядом, і полум'я жаху осушило її сльози.

— Невже й ти страждаєш, мій ангеле? — тихо спитала вона.

— Мої страждання не вгамують твого горя.

— Розкажи ж мені про них, люба сестричко. Я ще не настільки зачерствіла, щоб не вислухати тебе! Отже, ми знову страждаємо разом, як у юності?

— Ми страждаємо тепер поодинці,— сумно відповіла банкірова дружина,— Ми належимо до двох ворожих прошарків суспільства. Я досі буваю в Тюїльрі, де ти уже не буваєш. Наші чоловіки — люди протилежних партій. Я дружина шанолюбного банкіра, поганої людини, моє золото! А ти маєш чоловіка доброго, шляхетного, великодушного...

— О, не дорікай мені! — сказала графиня.— Дорікати мені мала право б тільки та жінка, яка, спізнавши нудьгу безбарвного і тьмяного животіння, потрапила б у рай кохання, осягла б щастя усвідомлювати, що все її життя належить іншому, прилучилася б до безмежних хвилювань поетової душі і жила б подвійним життям, разом з ним ширяла в безкраїх просторах і оберталась у світі шанолюбів, журилася його журбою, підносилася на крилах його незмірних утіх, знаходила широке поле для свого духовного розвитку — і водночас була б спокійна, холодна, незворушна під доскіпливими поглядами світського товариства. Атож, моя люба, часто доводиться стримувати в своєму

серці цілий океан почуттів, сидячи вдома на козетці, біля каміна, як ми сидимо тепер з тобою. Але яке то щастя постійно почувати себе під владою непереборного захоплення, що примножує і натягує в тобі всі струни серця, ні до чого не бути байдужою, відчувати, що життя твоє залежить від якої-небудь прогулянки, коли в натовпі побачиш палкий погляд, від якого тьмяніє сонце, хвилюватися через запізнення, бути готовою вбити нахабу, що краде одну з тих рідкісних хвилин, коли щастя пульсує у кожній жилці! Яке то сп'яніння — нарешті жити! О моя люба — жити в той час, коли стільки жінок навколішках благають сильних почуттів, що вислизають від них! Подумай, сестричко, адже переживати такі поеми можна тільки в молодості. Через кілька років настане зима, холод. О, якби ти володіла такими скарбами серця, і тобі загрожувало втратити їх!..

Пані дю Тійє злякано затулила обличчя долонями, слухаючи цю пристрасну сповідь.

— Я й не думала дорікати тобі, моя люба,— сказала вона нарешті, побачивши, що по обличчю в сестри котяться гарячі сльози.— Ти оце запалила в моїй душі таку пожежу, якої мені ще не доводилося гасити своїми слізьми. Життя, яким я тут живу, могло б виправдати кохання, щойно тобою описане, якби воно розквітло в моєму серці. Може, якби ми зустрічалися частіше — дозволь мені так думати — ми не опинилися б у тому становищі, в якому зараз перебуваємо. Якби ти знала про мої муки, ти навчилася б краще цінувати своє щастя, а мене надихнула б на опір, і я не так би страждала. Твоє лихо — нещасливий випадок, і йому допоможе випадок щасливий, тоді як з моєї скрути немає виходу. Для свого чоловіка я уособлення його розкоші, вивіска для його шанолюбства, одна з утіх його вдоволеної пихи. Нема в нього до мене ні справжнього почуття, ні довіри. Фердінанд сухий і холодний, як оцей мармур,— і Ежені постукала по стінці каміна.— Він не довіряє мені. Чого б я не попросила для себе, мене наперед жде відмова. Та якщо це дає йому нагоду похизуватися багатством, то мені не треба й висловлювати бажання: він оздоблює мої покої, він тратить величезні гроші на мій стіл. У мене найкращі слуги, чудові ложі в театрі, вишукані туалети й

обстава. Заради свого марнославства він не шкодує нічого, він залюбки прикрасить дорогим мереживом пелюшки своїх дітей, але не стане слухати їхніх криків, не зрозуміє їхніх потреб. Ти мене розумієш? Я обвішана діамантами на прийомах у королівському палаці, розцяцькована найкоштовнішими оздобами, коли роблю візити — але я не можу розпорядитися жодним ліаром. Атож, дружина банкіра дю Тійє, якій, певне, заздрять, яка, здавалося б, купається в золоті, не має для власних потреб і сотні франків. Не піклуючись про своїх дітей, батько ще менше дбає про їхню матір. О, він дуже грубо дав мені зрозуміти, що заплатив за мене, що мій статок, яким я ніколи не розпоряджалась, видерли в нього з рук. Може, я навіть спробувала б причарувати його — тільки, щоб підкорити собі. Але я постійно наштовхуюсь на чужий вплив, на вплив однієї жінки, вдови нотаря. їй уже п'ятдесят років, але вона зберегла великі претензії і панує над ним. Я відчуваю, що звільнюся тільки після її смерті. Тут моє життя підлягає розпорядку, як життя королеви: на сніданок і на обід мене кличе дзвінок, як гостей у твоєму маєтку. На прогулянку до Булонського лісу я виїжджаю в точно визначений час. Мене завжди супроводжують два лакеї в парадних лівреях, і повернутися я повинна о певній годині. Не я розпоряджаюся, а мною розпоряджаються. На балу чи в театрі лакей повідомляє мені: "Карету подано",— і я змушена їхати додому, навіть якби мені хотілося повеселитися ще. Фердінанд розгнівався б, якби я відступила від етикету, створеного ним для своєї дружини, а я боюся його. Серед цієї клятої розкоші я починаю тужити за минулим і думаю, що наша мати була не такою вже поганою матір'ю: вона принаймні давала нам спокій уночі, і я могла побалакати з тобою. Я жила біля істоти, яка любила мене і страждала разом зі мною, а тут, у цьому пишному домі, я почуваю себе, як у пустелі.

Вислухавши цю гірку сповідь, графиня у свою чергу взяла сестрину руку і, плачучи, поцілувала її.

— Як же мені допомогти тобі? — пошепки мовила Ежені.— Якби Фердінанд захопив нас тут, він зразу щось запідозрив би і захотів би довідатися, про що ти розповідала мені цілу годину, я мусила б йому

збрехати, а дуже важко ошукати такого хитрого й підступного чоловіка — він умить зловив би мене на брехні. Та облишмо мої прикрощі й подумаймо про твої. Тобі треба, кажеш, сорок тисяч франків. Це, звичайно, дрібничка для Фердінанда, адже він орудує мільйонами разом з іншим багатим банкіром, бароном де Нусінгеном. Іноді я обідаю з ними, слухаю, про що вони розмовляють між собою, і мене дрож проймає. Дю Тійє знає, що я вмію мовчати, і вони вільно розмовляють у моїй присутності. І знаєш, убивства на великій дорозі здаються мені добрими ділами, порівняно до деяких фінансових оборудок. Нусінгенові та моєму чоловікові так само байдужа доля людей, яких вони розоряють, як мені байдужа вся ця розкіш. Іноді мені доводиться приймати бідолашних простаків, яким при мені ухвалили напередодні вирок, і вони сторчголов кидаються в афери, де їм судилося втратити весь свій статок. Мені хочеться крикнути їм, як крикнув Леонарде14 в печері розбійників: "Стережіться!" Але що тоді станеться зі мною? І я мовчу. Цей розкішний особняк — кубло грабіжників. А тим часом дю Тійє та Нусінген щедро розкидаються тисячофранковими білетами на вдоволення своїх забаганок. Фердінанд купує в Тійє землі, на яких стояв старий замок, він збирається відбудувати його і приєднати до маєтку ліс та нові володіння. Він запевняє, що його син стане графом і що в третьому поколінні це буде вельможний рід. Нусінгенові обрид його особняк на вулиці Сен-Лазар, і він будує палац. Його дружина — моя приятелька... О! — раптом вигукнула Ежені,— вона може допомогти нам. Із своїм чоловіком вона не церемониться, сама розпоряджається своїм статком — вона врятує тебе.

— Ріднесенька моя, у мене залишилося кілька годин, їдьмо до неї сьогодні ж увечері, їдьмо негайно,— сказала графиня де Ванденес, кидаючись у обійми сестри і заливаючись гіркими слізьми.

— Як же я вийду з дому об одинадцятій вечора?

— Мене чекає карета.

— Про що ви тут змовляєтесь? — спитав дю Тійє, відчиняючи двері будуара.

Його завжди незворушне обличчя цього разу кривилося в люб'язній посмішці. Килим приглушив його кроки, а сестри були такі стурбовані, що не почули, як під'їхала карета. Світське життя і воля, яку надав їй Фелікс, розвинули в графині розум та кмітливість, досі пригнічені у сестри деспотизмом чоловіка, що прийшов на зміну деспотизму матері, вона миттю збагнула, що перелякана Ежені може виказати її, і врятувала сестру відвертою відповіддю.

— Я думала, моя сестра багатша, ніж з'ясувалося,— мовила вона, дивлячись на банкіра.— Жінки іноді потрапляють у скруту, про яку не хочуть казати своєму чоловікові,— так траплялося з Жозефіною Бонапарт. От і я приїхала попросити сестру про послугу.

— Їй легко вволити ваше прохання, сестро. Ежені дуже багата,— сказав дю Тійє кисло-солодким тоном.

— Багата, але тільки для вас, брате,— відповіла графиня з гіркою посмішкою.

— А скільки вам треба? — спитав дю Тійє, який був не проти обплутати своячку.

— Нетямущий! Хіба ж я не сказала, що ми не хочемо мати справу з нашими чоловіками? — розважливо відповіла пані де Ванденес, зрозумівши, що не слід потрапляти під владу суб'єкта, чий портрет, на щастя, тільки що намалювала їй сестра.— Завтра я заїду по Ежені.

— Завтра нічого не вийде,— холодно відповів банкір.— Пані дю Тійє завтра обідає в барона де Нусінгена, майбутнього пера Франції, який відступає своє крісло в палаті депутатів мені.

— А ви не дозволите їй поїхати зі мною в Оперу, в мою ложу? — запитала графиня, навіть не глянувши на сестру, так вона боялася, щоб та не виказала їхньої таємниці.

— Вона має свою ложу, сестро,— сказав дю Тійє, зачеплений за живе.

— Ну, то я сама прийду до неї в ложу,— відповіла графиня.

— Таку честь ви виявите нам уперше,— сказав дю Тійє.

Графиня зрозуміла натяк і засміялась.

— Заспокойтеся, цього разу вам не доведеться труснути капшуком, — сказала вона.— До побачення, моя люба.

— Нахаба! — крикнув дю Тійє, підбираючи квіти, що повипадали з кіс у графині.— Вам би слід повчитися в пані де Ванденес,— сказав він дружині,— Я хотів би, щоб у світському товаристві ви трималися так само зухвало, як поводилася ваша сестра тут. Ви здаєтесь такою тупою міщанкою, аж мене розпач бере.

У відповідь Ежені тільки звела очі до неба.

— Так про що ви тут розмовляли, пані? — спитав банкір після короткої мовчанки, показуючи дружині квіти.— Мабуть, сталося щось надзвичайне, інакше чого б то графині де Ванденес завтра приходити до вашої ложі?

Нещасна раба сказала, що їй хочеться спати, і, боячись допиту, хотіла була піти роздягатись. Але дю Тійє взяв дружину за руку, повернув її обличчям до позолочених стінних канделябрів, де між двома розкішними гірляндами горіли свічки, і втупив свій пронизливий погляд у її очі.

— Ваша сестра приїздила позичити у вас сорок тисяч франків, щоб виручити одного чоловіка, до якого вона не байдужа і якого через три дні, мов дорогоцінний скарб, заховають під замок на вулиці Кліші,— холодно промовив банкір.

Бідолашну жінку пройняв нервовий дрож, але вона зуміла опанувати себе.

— Ви мене злякали,— мовила вона.— Але моя сестра надто добре вихована, вона щиро любить свого чоловіка й не може до такої міри захопитися невідомо ким.

— Навпаки,— сухо заперечив він.— Жінки, виховані так, як виховували вас, у суворих правилах благочестя, жадають волі, прагнуть щастя, і те щастя, яке випало їм на долю, ніколи не уявляється їм настільки повним і прекрасним, яким вони бачили його в мріях. Із таких дівчат виходять погані дружини.

— Кажіть про мене що завгодно,— мовила сердешна Ежені тоном гіркої насмішки,— але шануйте мою сестру. Графиня де Ванденес щаслива у подружньому житті, чоловік надає їй цілковиту свободу, й вона не може розлюбити його. Втім, якби ваше припущення й було слушне, вона мені про це не сказала б.

— Моє припущення слушне,— сказав дю Тійє.— Я забороняю вам втручатися в цю справу. Мені вигідно, щоб того чоловіка посадили до в'язниці. Вам зрозуміло?

Пані дю Тійє вийшла.

"Вона, звісно, мене не послухає. Треба постежити за ними, і я знатиму все, що вони вчинять,— подумав дю Тійє, залишившись сам у будуарі.— Ці дурепи хочуть боротися з нами!"

Він знизав плечима і пішов у спальню за дружиною чи — якщо висловитися точніше — за своєю невільницею.

Сповідь, яку пані дю Тійє вислухала з уст графині де Ванденес, так тісно пов'язана з історією життя цієї жінки за останні шість років, що необхідно бодай коротко розповісти про нього — інакше читач нічого не зрозуміє.

Серед видатних людей, які завдячують своє піднесення Реставрації і яких вона, собі на лихо, усунула від таємниць управління державою разом з урядом Мартіньяка15 був і Фелікс де Ванденес, "засланий" у останні дні царювання Карла X до палати перів, як і інші його однодумці. Ця неласка — хоч і короткочасна, як вважав граф де Ванденес — навіяла йому думки про одруження, бо, подібно до багатьох чоловіків, він став відчувати гостру нехіть до любовних пригод — цих буйних квітів молодості. Для кожного настає та критична мить, коли суспільне життя постає перед людиною у всій своїй значущості. Фелікс де Ванденес бував по черзі щасливим і нещасливим, частіше нещасливим, як усі ті, кому при першій їхній появі у світі кохання зустрілося в своєму найпрекраснішому образі. Такі обранці долі стають вередливими. Потім, вивчивши життя та людські характери, вони починають задовольнятися приблизним щастям і знаходять душевний спокій у цілковитій поблажливості. Їх неможливо обманути, бо вони ні в чому не обманюються; але вони надають своєму смиренню витонченої делікатності й, нічого не сподіваючись, страждають менше, ніж інші. Проте Фелікса ще вважали за одного з найвродливіших і найприємніших чоловіків у Парижі. Свою славу серед жінок він здобув завдяки одному з найблагороднішх створінь нашого століття, яке нібито померло з горя і з кохання до нього; але просвітила його в усіх тонкощах любові прекрасна леді Дадлі. Ще кілька перемог, на думку багатьох парижанок, Фелікс, свого роду герой роману, завдячував уже своїй поганій славі. Зв'язок із пані де Манервіль був останнім у списку його пригод. Не ставши донжуаном, він, проте, розчарувався в коханні не менше, ніж у політиці. Фелікс зневірився знайти коли-небудь той ідеал жінки й пристрасті, який, на його лихо, осяяв і підкорив його молодість.

Графові де Ванденесові було вже під тридцять, коли він вирішив одружитись і цим покласти край любовним розвагам, що неабияк йому надокучили. І тут він твердо знав, чого хоче: Фелікс де Ванденес шукав собі дівчину, виховану в суворих правилах католицької релігії. Довідавшись, у яких шорах тримала графиня де Гранвіль своїх дочок, він не вагаючись попросив руки старшої. Фелікс також пережив у дитинстві деспотизм матері, сумна юність ще виразно збереглась у його пам'яті, і, незважаючи на потайну сором'язливість дівчини, йому неважко було розгадати, як подіяв на її душу тягар тиранії: чи сповнилася вона смутку, зневіри, обурення чи залишилася погідною, доброю, готовою відкритися для високих почуттів. Насильство призводить до двох протилежних наслідків, символами яких виступають два великі образи античного рабства, Спартак і Епіктет16: або до гніву і ненависті або до покори і християнського смирення. В Марі Анжеліці де Гранвіль граф де Ванденес упізнав самого себе. Беручи за дружину невинну й чисту дівчину, цей завчасу постарілий молодик заздалегідь вирішив домішати батьківське почуття до почуттів чоловіка. Він знав, що політика і світське життя засушили його душу й усвідомлював, що в обмін на юне життя він дає залишки життя зношеного. Як поєднати квіти весни і зимову кригу, посріблений сивиною досвід і легковірність безтурботної молодості? Отак тверезо оцінивши своє становище, він замкнувся у своїй подружній фортеці з великими запасами провіанту. Поблажливість і довіра були тими якорями, на які він став біля причалу. Кожній матері слід би шукати такого чоловіка для своєї дочки: зневіра наділяє його проникливістю лікаря, досвід — передбачливістю матері, а його розум — ангел-охоронець. Ці три якості — три божественні чесноти шлюбного життя. Вишуканість і витончений смак, якими Фелікса де Ванденеса наділив досвід ловеласа та світського франта, школа високої політики, спостереження, що ними збагатило його життя,— а воно минало у нього то в роздумах, то в трудах, то в літературній діяльності, — усі свої сили й розум він повернув на те, щоб зробити свою юну дружину щасливою. Вийшовши з чистилища в домі матері, Марі Анжеліка зразу потрапила до подружнього раю, який створив для неї Фелікс у особняку на вулиці Роше, де все, аж до дрібниць, носило на собі печать аристократизму, але вимоги світського тону анітрохи не

шкодили там невимушеності взаємин, якої так прагнуть люблячі молоді серця. Марі Анжеліка спізнала усі радощі матеріального достатку, протягом двох років чоловік був для неї ніби управителем. Неквапливо і з великою тактовністю Фелікс навчав свою дружину життя, поступово відкривав їй таємниці світського товариства, знайомив з генеалогією всіх аристократичних домів, виводив її у світ, напучував у мистецтві вдягатися і вести розмову, водив її в театри, прочитав їй курс літератури й історії. Він завершив її виховання з турботливістю коханця, батька, вчителя і чоловіка. Але як у своїй науці, так і в розвагах, якими втішав дружину, він зберігав розважливу поміркованість, щоб не зруйнувати її релігійних переконань. Одне слово, він блискуче впорався зі своїм завданням і через чотири роки з радістю переконався, що зумів зробити з графині де Ванденес одну з найприємніших і найвизначніших жінок нашого часу. До Фелікса Марі Анжеліка плекала саме ті почуття, які він хотів їй уселити: щиру приязнь, глибоку вдячність, любов сестри з належною домішкою благородної ніжності, з якою жінці й годиться ставитись до свого чоловіка. Вона стала матір'ю — і доброю. Отож Фелікс зумів прив'язати до себе дружину всіма можливими узами, водночас не обмежуючи її свободи і сподіваючись, що сила звички стане запорукою його безхмарного щастя. Так розважливо можуть поводитися тільки чоловіки, які спізнали і втіхи, і прикрощі життя, пройшли крізь круг політичних і любовних розчарувань. Фелікс тішився своїм витвором, як художник тішиться своєю картиною, письменник — повістю, архітектор — будівлею; йому було приємно і трудитись над своїм творінням, і милуватися його досконалістю, бачачи свою дружину освіченою і наївною, дотепною і невимушеною, люб'язною і вірною, водночас дівчиною і матір'ю, цілком вільною і приборканою. Історія щасливих подружжів, як і історія щасливих народів, вимагає якихось двох рядків і дає мало матеріалу для красного письменства. Щастя не піддається опису, і тому ці чотири роки не можуть дати нам нічого, що не було б ніжне, як блакитно-сірий колір вічного кохання, прісне, як манна небесна, і цікаве, як роман "Астрея"17.

Але 1833 року споруда щасливого кохання, яку так ретельно вибудував Фелікс, мало не обвалилась. Він і не помітив, як вона

захиталась у самому своєму підмурку. В двадцятип'ятирічної жінки серце вже не те, що у вісімнадцятирічної дівчини; зрештою, і в сорокарічної воно не те, що в тридцятирічної. З віком жінка змінюється чотири рази — і щоразу це нова жінка. Ванденес, безперечно, знав закони цих перетворень, спричинених сучасними звичаями. Але він забув про них у своєму подружньому житті, як найкращий знавець граматики може забути її правила, коли сам пише книжку, як найдосвідченіший полководець у розпалі битви забуває про непорушні закони воєнного мистецтва, надавши надто великого значення випадковим особливостям ландшафту. Людина, здатна накласти відбиток своєї мислі на події — це геній. Але і найвидатніший геній не буває геніальним кожної миті, інакше він уподібнився б до бога. Після чотирьох років подружнього життя, яке минало без жодного душевного струсу, без жодного слова, яке внесло б найменший розлад у ніжну гармонію почуттів, усвідомлюючи, що вона повністю розквітла, як розквітає під ніжними променями ясного сонця, завислого у вічно голубому небі, прекрасна рослина, висаджена в родючий грунт, графиня раптом мовби схаменулася. Злам у її житті, що призвів до описаної вище сцени, було б важко зрозуміти без пояснень, які, можливо, пом'якшать у очах жінок провину цієї молодої графині, щасливої дружини і щасливої матері,— провину, на перший погляд непрощенну.

Життя — наслідок взаємодії двох протилежних сил: коли бракує однієї з них, жива істота страждає. Задовольнивши усі забаганки дружини, Ванденес пригнітив у ній бажання — цю рушійну потугу творіння, яка витрачає величезну суму духовних сил. Надмірний запал, надмірне нещастя, цілковите щастя — це першопричини, які панують над безживними просторами; вони прагнуть бути єдиними й абсолютними і душать усе інше. Ванденес не був жінкою, а тільки жінки вміють урізноманітнювати блаженство — звідси їхнє кокетування, норовливість, боязкість, сварки та винахідливі, дотепні дурниці, за допомогою яких вони вміють зробити сьогодні сумнівним те, що тільки вчора було цілком очевидним. Чоловіки здатні втомити своєю постійністю, жінки — ніколи. Ванденес мав надто добру вдачу й не міг умисне мучити кохану жінку: він підніс її в найблакитніше,

найбезхмарніше небо кохання. Таємниця вічного блаженства належить до тих, відгадки яких відомі лише Господові Богу на небесах. А на нашій грішній землі поети завжди знуджували читачів, змальовуючи їм рай. Те, на чому спіткнувся Данте18, стало каменем спотикання і для Ванденеса — відважним невдахам слава! Його дружина зрештою стала вважати одноманітним свій досконало впорядкований Едем19; повне щастя, яке спізнала перша жінка в земному раю, обридло їй, як обридають солодощі, коли їси їх надто багато, і графиня кінець кінцем відчула те, що відчув Ріваролъ, читаючи Флоріана20: їй захотілося зустріти в кошарі бодай одного вовка. Так у всі часи витлумачували символічний зміст гріхопадіння Єви, коли — мабуть, із нудьги,— вона здалася на умовляння змія. Така мораль, певне, видасться ризикованою протестантам, які сприймають книгу Буття21 ще серйозніше, ніж самі євреї. Але становище пані де Ванденес можна пояснити, і не вдаючись до біблійних образів: вона відчувала у своїй душі могутню силу, якій не знаходила застосування, щастя давалося їй без страждань, не вимагало турбот і не викликало тривог, вона не боялася втратити його, воно щоранку поставало перед нею в тій самій блакиті, з тією самою усмішкою, з тими самими ласкавими словами. Жоден вітерець, навіть легіт, не збрижував прозорого спокійного озера, а їй хотілося побачити хвилі на його дзеркальній поверхні. В її бажанні було щось дитяче і це мало б виправдати її: але світське товариство так само невблаганне, як і Бог Старого завіту. Графиня стала розумною, вона чудово усвідомлювала, наскільки образливе для Ванденеса таке почуття, і з жахом відкинула намір признатися в усьому своєму "любому чоловіченьку". У своїй простоті, вона не зуміла вигадати для чоловіка іншого ласкавого прізвиська, бо вишукану мову перебільшень, якої кохання навчає своїх рабів у полум'ї жаги, не виковують холодним способом. Ванденеса захоплювала така чарівна стриманість, і, вдаючись до тонко розрахованих заходів, він не випускав дружину з тихого затону подружньої любові. Крім того, цей зразковий чоловік вважав негідними благородної душі шарлатанські витівки, які могли б звеличити його в очах дружини і пробудити в її серці вдячність; він хотів подобатися їй таким, яким був, не вдаючись до лукавства і не хизуючись багатством. Графиня Марі посміхалася, коли бачила в Булонському лісі екіпаж

несправний або з поганою упряжжю, і переводила задоволений погляд на свою коляску, на коней у англійській збруї, що вільно бігли на однаковій відстані один від одного. Проте Фелікс вважав нижчим за свою гідність домагатися винагороди за свої труди; дружина сприймала його вишуканий смак до розкоші як щось цілком природне; вона аніскільки не була йому вдячна за те, що її самолюбство ні в чому не страждало. І так було в усьому. Доброті не завжди віддають належне; її вважають за якість природжену і рідко бачать у ній приховані зусилля благородної душі, тоді як лихих людей вихваляють за те, що вони не вчинили зла, яке могли б учинити. На ту пору графиня Фелікс де Ванденес настільки опанувала науку світського тону, що перестала грати досить незначущу роль боязкої статистки, яка тільки слухає та спостерігає — таку роль протягом певного часу начебто грала в хорі театру Ла Скала Джулія Грізі. Молода графиня відчула себе здатною перейти на амплуа примадонни, і кілька разів зважувалася спробувати себе в ньому. На превелику втіху Фелікса вона стала брати участь у розмовах. Дотепні репліки й тонкі зауваження, сімена яких заронило в її душу спілкування з чоловіком, привернули до неї увагу, а успіх надав їй сміливості. Ванденес, чию дружину вважали гарненькою, прийшов у захват, коли вона показала себе й розумницею. Роздягаючись удома після балу, концерту або рауту, де вона відзначилася, Марі з веселим і пустотливим виразом запитувала у Фелікса: "Ви були задоволені мною сьогодні?" У кількох дам графиня розбудила заздрість, серед них була й сестра її чоловіка, маркіза де Лістомер, яка доти опікувалася Анжелікою, вважаючи, що поруч із цим бляклим створінням вона тільки виграє. Графиня з ім'ям Марі, жінка вродлива, розумна і доброчесна, музикальна і майже не кокетлива — яка жадана здобич для світського товариства! В цьому колі було кілька дам, з якими Фелікс порвав; інші самі з ним порвали, проте й вони не лишилися байдужі до його одруження. Коли ці жінки уперше побачили графиню де Ванденес — зовсім юну особу з червоними руками, сором'язливу, неговірку, вони вирішили, що в достатній мірі відомщені. Потім відбувся липневий переворот 1830 року, світське товариство розбрелося на цілих два роки, багаті люди поховалися від бурі в своїх маєтках або мандрували по Європі, і салони відкрилися тільки 1833 року. Деяким домам Сен-Жерменське передмістя

оголосило бойкот, але інші, такі як дім австрійського посла, визнало за нейтральну територію: світське товариство легітимістських поглядів і світське товариство нових людей зустрілися там у особі своїх найблискучіших представників. Поєднаний тисячею сердечних взаємин та обов'язком вдячності з поваленою династією і стійкий у своїх переконаннях, Ванденес, проте, не захотів дослухатися до безглуздо перебільшених застережень своєї партії. У пору грізних випробувань він чесно виконав свій обов'язок, коли з небезпекою для життя пробився крізь збунтований натовп народу, щоб запропонувати свої послуги як посередник; отож тепер він міг ввести свою дружину в світ, не боячись скомпрометувати своєї відданості колишній династії. Давні подруги Ванденеса насилу впізнали його юну дружину в елегантній, розумній, чарівній графині, що засвоїла найвишуканіші манери світської дами. Маркіза д'Еспар, пані де Манервіль, леді Дадлі та кілька інших, менш відомих аристократок, відчули, як у глибині їхніх сердець заворушилися змії, як злісно засичала там розлютована гордість; вони позаздрили щастю Фелікса й охоче віддали б свої найгарніші бальні черевички за те, щоб його спостигло лихо. Але ці добрі лукаві душі не поставилися до графині вороже, навпаки, вони оточили її увагою, заморочили ласкавими словами, розхвалили чоловікам. Чудово розуміючи їхні наміри, Фелікс спостерігав за тим, як вони упадають коло Марі, й радив дружині остерігатися їх. Дами здогадалися, що граф стежить за ними з тривогою, вони не простили йому цієї прозорливості й подвоїли зусилля, ще ласкавіше влещуючи суперницю і створивши їй бучний успіх на превелику досаду маркізи де Лістомер, яка нічого в їхній тактиці не розуміла. Графиню Фелікс де Ванденес називали найчарівнішою, найдотепнішою жінкою в Парижі. Інша родичка Марі, дружина маркіза Шарля де Ванденеса, пережила чимало прикрих розчарувань у зв'язку з тим, що їхні прізвища часто плутали, а потім удавалися до невигідних для неї порівнянь. Хоча маркіза теж була жінка гарна й дуже розумна, але суперниці протиставляли їй графиню — і з тим більшим успіхом, що Марі була на дванадцять років молодша за неї. Світські дами знали, скільки гіркоти має внести тріумф графині у її взаємини з двома родичками, які й справді повелися холодно й нелюб'язно з переможною Марі Анжелікою. То були найнебезпечніші вороги — вороги інтимні. Всім

відомо, що в ту пору література намагалася зламати байдужість читачів, породжену політичними драмами, і саме тоді з'явилося безліч творів у більш або менш байронічному дусі, в яких тільки й ішлося що про подружню невірність. Порушений шлюбний обов'язок міцно утвердився на сторінках книжок і журналів, на сценах театрів. Цей безсмертний сюжет був як ніколи в моді. Полюбовник, пострах законних чоловіків, зустрічався всюди, крім, хіба що, родинних вогнищ, де в ту буржуазну епоху він мав менший успіх, ніж будь-коли. Хіба злодій полізе в дім, коли вулиця яскраво освітлена, а під вікнами бігають люди і репетують на ґвалт? Якщо в ті роки, коли в містах відбувалося стільки політичних заворушень і кожному довелося пережити чимало тривог, і траплялися подружні катастрофи, то вони становили винятки й не привертали такої уваги, як за часів Реставрації. Проте дами у своєму колі нерідко обговорювали те, що заволоділо тоді обома формами поезії: книгою і театром. Знову й знову мова заходила про коханця — істоту рідкісну і жадану. Пригоди, що набрали розголосу, ставали темою суперечок, в цих суперечках, як завжди, брали участь жінки, яким не було в чому дорікнути. Цікаво, що жінки, які втішаються забороненим щастям, від таких розмов ухиляються, вони тримаються у світі сором'язливо, стримано і майже боязко; вигляд у них такий, ніби вони благають усіх замовкнути або просять пробачення за свої недозволені радощі. Коли ж, навпаки, жінка охоче дослухається до розмов про подружні прикрощі, розпитує про силу жаги, яка виправдовує грішників, то, будьте певні: вона стоїть на роздоріжжі й ще не зважилася, куди повернути. Тієї зими у вухах графині де Ванденес загудів гучний голос вищого світу, грозовий вітер засвистів навкруг неї. Її вдавані подруги, що охороняли свою репутацію бучними титулами та високим становищем, не раз малювали їй спокусливий образ коханця і заронили в її душу палкі слова про кохання,— цей ключ до таємниці життя, який природа пропонує жінкам,— про загадку "палкої жаги", згідно з висловом пані де Сталь, що повчала інших на власному прикладі. Коли графиня Марі наївно запитувала у вузькому колі, яка ж різниця між коханцем і законним чоловіком, жодна з жінок, котрі зичили лиха Ванденесові, не пропускала нагоди відповісти їй так, щоб роздражнити її цікавість, збудити уяву, постукати в серце, схвилювати душу.

— З чоловіком, моя люба, ти животієш, і тільки з коханцем — живеш, — відповідала Анжеліці маркіза де Ванденес, її зовиця.

— Шлюб, дитино,— це наше чистилище. Кохання — наш рай,— казала леді Дадлі.

— Не вірте їй! — вигукувала панна де Туш.— Це не рай, а пекло.

— Але пекло, в якому кохають одне одного,— зауважувала маркіза де Рошфід.— В стражданні часто знаходять більше втіхи, ніж у щасті, згадайте святих мучеників.

— З чоловіком, дурненька, ми живемо, так би мовити, своїм життям. А кохати — означає жити життям іншого,— виголошувала маркіза д'Еспар.

— Коханець — це заборонений плід, ось що головне,— казала, сміючись, красуня Моїна де Сент-Еран.

Коли графиня не їздила на дипломатичні раути або на бали в багатих іноземців, таких, як леді Дадлі чи княгиня Галатіон, вона майже щовечора, після Італійців або Опери, бувала у світському товаристві: у маркізи д'Еспар, у пані де Лістомер, у панни де Туш, у графині де Монкорне або у віконтеси де Гранльє — в єдиних відкритих аристократичних домах. І щоразу вона виходила звідти з новими поганими сіменами в серці, їй радили "внести зміст у своє життя" — дуже модний вислів у ті часи; "шукати взаєморозуміння" — ще один вислів, якому жінки надають особливого значення. Вона поверталася додому стривожена, схвильована, заінтригована, замислена. Вона помічала, що чогось бракує в її житті, але ще не вважала його зовсім пустим.

Серед домів, у яких бувала графиня де Ванденес, найцікавіше, хоча й дуже змішане, товариство збиралося в салоні графині де Монкорне,

чарівної мініатюрної жінки, яка приймала в себе знаменитих митців, багатих банкірів, визначних письменників, відбираючи, проте, своїх гостей так ретельно, що навіть люди вельми обережні у виборі знайомств, не ризикували зустріти там нікого, хто не належав би до обраного товариства. Найвибагливіші почували себе в безпеці у графині де Монкорне. В ту зиму, коли вищий світ знову зійшовся докупи, в деяких салонах — в тім числі в маркізи д'Еспар і в пані де Лістомер, у панни де Туш і в герцогині де Гранльє — з'явилося кілька нових світил мистецтва, науки, письменства й політики. Світське товариство завжди лишається собою — воно прагне розваг. І ось на концерті, який влаштувала графиня де Монкорне під кінець зими, у її салоні з'явився один з найвідоміших письменників і політичних діячів сучасності Рауль Натан. Відрекомендував його графині Еміль Блонде, що належав до найобдарованіших, але й до найледачіших літераторів тієї доби; він був не менше знаменитий, ніж Натан, але в замкнутому колі — його слава не виходила за межі світу журналістики. Блонде це знав; власне, він не плекав ілюзій, і серед багатьох його просякнутих зневагою до людства афоризмів був і такий: слава — це отрута, корисна тільки в малих дозах.

Вибившись нагору після тривалої боротьби, Рауль Натан обернув собі на користь те захоплення формою, яким почали хизуватися юні чепуруни,— завзяті шанувальники середньовіччя,— досить дотепно прозвані "Молодою Францією"22. Він засвоїв звички та прибрав вигляду генія і завербувався в лави цих поклонників мистецтва, чиї наміри, втім, заслуговували тільки хвали: бо немає нічого безглуздішого, ніж костюм французів у XIX столітті, й потрібна була сміливість, щоб підновити його. А слід віддати Раулю належне — в його зовнішності, в манерах є щось значуще, химерне і незвичайне, він так і проситься на картину. Його вороги і друзі — а вони варті одне одного — погоджуються на тому, що розум Натана цілком відповідає його зовнішності. Рауль Натан такий, як він є, либонь, мав би ще оригінальніший вигляд, ніж під маскою своєї награної винятковості. Його виснажене, спотворене обличчя надає йому виразу людини, яка боролася з ангелами або демонами. Таким німецькі художники малюють лице мертвого Христа; кожна його риса свідчить про безперервну боротьбу між слабкою людською природою та силами

небесними. Але глибокі зморшки на щоках, нерівний, покритий ґулями череп, западини над очима і на скронях аж ніяк не свідчать про хирляву породу. Його тверді суглоби, його випнуті кістки напрочуд міцні; і хоча шкіра побуріла й висохла від надуживань, вона обтягує страхітливо могутній скелет. Рауль худий і високий. Його довге волосся завжди розкошлане — задля ефекту. В цього погано причесаного, недоладно збудованого Байрона цибаті ноги, збільшені колінні чашки, крутий вигин спини; мускулясті руки з худими нервовими пальцями, дужі, мов клешні краба. Очі в Рауля наполеонівські — сині очі, які поглядом пронизують душу; викривлений ніс надає обличчю лукавого виразу; гарний рот прикрашають такі бездоганно білі зуби, що будь-яка жінка може їм позаздрити. В цьому обличчі є рух і вогонь, це чоло позначене печаттю генія. Рауль належить до тих небагатьох чоловіків, чия зовнішність вражає з першого погляду, чоловіків, які в салоні приваблюють до себе всі погляди. Він звертає на себе увагу "недбалістю у вбранні", якщо дозволено запозичити у Мольєра вислів, що його вжила Еліанта23, говорячи про нечупару. Одіж на ньому завжди здається умисне зношеною, зім'ятою, потертою — наче він прагне привести її в гармонію зі своїм обличчям. Одну руку він звичайно закладає за викот відкритого жилета, стоячи в позі, яку Жіроде прославив своїм портретом Шатобріана24; але прибирає він цю позу не так для того, щоб стати схожим на Шатобріана,— він ні на кого не хоче бути схожим,— як для того, щоб зім'яти складки на маніжці. Його краватка миттю скручується від конвульсивних посмикувань голови, рвучких, як у породистого коня, що мучиться в упряжі й раз у раз підкидає голову в надії звільнитися від вуздечки або вудил. Його довга, звужена донизу борода не розчесана, не напахчена, не пригладжена щіткою — він дає їй вільно рости, на відміну від тих чепурунів, які носять бороду віялом або еспаньйолкою. Пишно спадаючи на плечі, волосся застряє між коміром фрака та краваткою і залишає масні плями на тих місцях, яких торкається. Сухі й жилаві руки не знають щіточки для нігтів та цитринової води. Як запевняють деякі фейлетоністи, очищувальні води не часто відсвіжують їхню висхлу шкіру. Одне слово, цей жахливий Рауль — гротескна постать. Рухи в нього поривчасті, наче їх відтворює якийсь недосконалий механізм. Хода суперечить будь-якому уявленню про

порядок своїми зигзагами, що їх спричиняє раптовий захват, несподіваними зупинками, під час яких він штовхає мирних перехожих, котрі прогулюються по паризьких бульварах. Його мова, сповнена ядучого гумору та колючих дотепів, скидається на його ходу: зненацька вона відступає від дошкульного тону і стає недоречно лагідною, поетичною, втішливою, солодкою; вона уривається непоясненними паузами або спалахами дотепності, які іноді стомлюють. У товаристві він хизується зухвалою нетактовністю, зневагою до умовностей, критичним ставленням до всього, що світ шанує, і це настроює проти нього людей обмежених, а також тих, хто дотримується правил старовинної ввічливості. Але в такій поведінці є щось своєрідне, як у витворах китайського мистецтва, і жінок вона не відштовхує. Правда, з ними він часто буває вишукано люб'язний, йому наче подобається загладжувати бездоганною поведінкою свої дивацтва, здобувати перемогу над неприязню, бо це тішить його самолюбство або пиху. "Чому ви такий?" — спитала його якось маркіза де Ванденес. "А чому перли ховаються в грубих мушлях?" — пишномовно відповів він. Іншому співрозмовникові, який поставив те саме запитання, він сказав: "Коли б я подобався кожному, чи зміг би я сподобатися особі, яку оберу серед усіх?" У духовному житті Рауля Натана теж панує безлад, що його він зробив своєю вивіскою. Ця вивіска не вводить у оману: його талант нагадує здібності бідних дівчат, які наймаються в міщанські доми "служницею на всі руки". Спочатку він був критиком і критиком видатним; але це ремесло здалося йому ошуканством. "Мої статті варті книжок",— мав звичай казати він. Привабили його якось театральні прибутки, але нездатний до впертої і копіткої праці, якої вимагає побудова п'єси, він мусив узяти у співавтори одного водевіліста, дю Брюеля, і той інсценував Натанові задуми, зводячи їх до прибуткових, дотепних п'єсок, завжди написаних для певних акторів або актрис. Удвох вони створили Флоріну, актрису, яка збирає повну залу глядачів. Соромлячись цього співавторства, схожого на співавторство сіамських близнюків, Натан самостійно написав і поставив у Французькому театрі велику драму, що провалилася з усіма воїнськими почестями під залпи нищівних рецензій. Замолоду він уже якось спокусив великий, благородний Французький театр чудовою романтичною п'єсою в дусі

"Пінто"25 — іще в ті часи, коли необмежено панував класицизм; тоді в Одеоні три вечори поспіль так клекотіли пристрасті, що п'єсу заборонили. На думку багатьох, ця його друга п'єса, як і перша, була шедевром і здобула йому більшу славу, ніж усі прибуткові комедії, написані у співавторстві, але ця слава обмежувалася колом знавців та людей справжнього смаку, до чиєї думки мало дослухалися. "Ще один такий провал,— сказав йому Еміль Блонде,— і ти обезсмертиш своє ім'я". Проте Натан не пішов далі цим нелегким шляхом — нужда змусила його повернутися до пудри та мушок водевілю вісімнадцятого століття, до "костюмних п'єс" та до сценічного втілення популярних романів. Одначе його вважали великим талантом, який ще не сказав свого останнього слова. Власне, він уже взявся за високу прозу й видав три романи, не рахуючи кількох інших, що їх він тримав, наче рибу у сажалці, під оголошенням: "готуються до друку". Одна з трьох виданих книжок, а саме перша,— як то буває з багатьма письменниками, здатними написати тільки перший твір,— здобула блискучий успіх. Цю річ, яку він необачно надрукував раніше за інші, він з усякого приводу рекламував як найкращу книжку епохи, як єдиний роман століття. Втім, він часто нарікав на суворі вимоги мистецтва; він був один з тих, хто докладав чималих зусиль, щоб зібрати під єдиним знаменом Мистецтва твори всіх його різновидів — живопису, різьбярства, красного письменства, зодчества. Починав він із збірки поезій, яка дала йому право увійти до когорти модних поетів, а надто завдяки одній поемі з туманним змістом, що мала неабиякий успіх. Безгрошів'я змушувало його писати й писати, і він перескакував від театру до газети, від газети до театру, розкидаючись, розмінюючись на дрібниці й завжди вірячи в свою зірку. Отож його слава не лишилася тільки в зародку, як у деяких облудних знаменитостей, котрі можуть похвалитися одними заголовками невиданих книг і котрі дбають не так про видання своїх творів, як про укладення видавничої угоди; Натан справді був схожий на генія, і якби йому довелося піднятися на ешафот,— а цього іноді йому хотілося,— він мав би право ляснути себе по лобі, як Андре Шеньє26. Коли понад десяток письменників, професорів, метафізиків та істориків допалися до влади, загніздившись в урядовому механізмі під час заворушень 1830-1833 років, в Натані прокинулися політичні амбіції, і він

пожалкував, що досі писав тільки критичні статті, а не політичні. Він вважав себе вищим за цих вискочнів, і їхній успіх пробудив у ньому пекучу заздрість. Він належав до тих заздрісних і на все здатних людей, яким кожен успіх здається вкраденим у них і які, усіх розштовхуючи, кидаються в тисячу освітлених місць, ніде не зупиняючись і дратуючи сусідів. У той час він переходив від сен-симоністських до республіканських поглядів — мабуть, щоб наблизитися до тих, хто саме був при владі. Він шукав свою кістку в усіх кутках і придивлявся, де б знайти безпечне місце, звідки він міг би гавкати, не боячись копняків, і здаватися грізним. Та, на свій сором, він мусив переконатися, що славетний де Марсе не ставився до нього серйозно — де Марсе, який у ту пору очолював уряд і не мав найменшої пошани до писак, бо не знаходив у них того, що Рішельє називав духом послідовності або, точніше, послідовності ідей. Крім того, будь-який уряд не обминув би увагою постійні негаразди у справах Рауля. Рано чи пізно необхідність змусила б його підкоритись умовам, а не ставити їх.

Свою справжню вдачу Рауль старанно приховує, проте вона цілком відповідає тій ролі, яку він грає в товаристві. Він щирий актор, переконаний себелюбець, готовий застосувати до себе вислів: "Держава — це я", і дуже вправний балакун. Ніхто не вміє ліпше зображувати почуття, хизуватися фальшивою величчю, наводити на себе моральну красу, вихваляти себе самого і прикидатися Альцестом, діючи як Філінт. Його егоїзм прикривається обладунком з розмальованого картону й часто досягає таємно наміченої мети. Неймовірно ледачий, він працює тільки під тиском гнітючої нужди. Йому незнайома наполеглива праця, потрібна для створення монументального твору; але в пароксизмі люті, коли хтось поранить його марнолюбство, або в критичну мить, що виникає внаслідок переслідування якого-небудь кредитора, він перестрибує через Еврот, він сплачує по найбезнадійніших векселях, виданих під заставу таланту. Після чого, виснажений, здивований, що зумів створити справді вартісну річ, він знову поринає в болото паризьких розваг. Коли нужда постає перед ним у своєму найстрашнішому вигляді, він втрачає силу до опору, опускається і знеславлює себе. Під впливом хибного уявлення про власну велич і

власне майбутнє, для яких він узяв за мірило блискучу кар'єру одного зі своїх колишніх товаришів, надзвичайно обдарованого політика, котрий пробився нагору на хвилі Липневої революції, він, коли йому треба вибратися з халепи, дозволяє собі з людьми, що його люблять, несовісні вчинки, поховані серед таємниць приватного життя — ніхто про них не згадує, ніхто на нього не нарікає. Банальність його душі, безсоромність долоні, якою він потискує руки всім вадам, усякому лиху й зраді, зробили його недоторканним, наче конституційного монарха. Дрібний гріх, що викликав би загальне обурення, якби його вчинила людина, шанована за свої високі чесноти, Натанові ніхто не ставить за провину. До його вчинків — хай і не зовсім порядних — ставляться поблажливо; вибачаючи йому, кожен ніби сам собі вибачає. Навіть ті, хто схильний зневажати його, подають йому руку, боячись, що він може їм знадобитись. У нього стільки друзів, що йому хотілося б завести ворогів. Удавана приязнь, яка зваблює новачків, але чудово вживається з віроломством, яка все собі дозволяє і все виправдовує, голосно репетує, діставши образу, і легко її прощає — одна з характерних ознак журналіста. Таке "панібратство" — влучне слово і вигадала його людина дотепна — роз'їдає найпрекрасніші душі; воно іржею покриває їхню гордість, ще в зародку вбиває великі творіння, освячує ницість духу. Вимагаючи від усіх такої кволої совісті, декотрі люди заздалегідь готують розгрішення своєму зрадництву і політичному ренегатству. Ось так найосвіченіша частина нації стає найменш шанованою. Якщо ж оцінювати Натана з погляду чисто літературного, то йому бракує стилю й глибини знань. Як і більшість молодих шанолюбів у письменстві, він виливає сьогодні на папір те, чого нахапався вчора. У нього немає ні часу, ні терпіння писати; він не спостерігає, але він слухає. Неспроможний побудувати чіткий, обміркований план твору, він почасти надолужує своє розкутістю образів. Він майстер "зображення пристрастей", якщо вжити вислів літературного жаргону, бо в пристрастях усе правдиве, тоді як призначення генія — шукати серед випадковостей правди те, що має здаватися імовірним кожному. Його герої не розбуджують ідеї, вони — просто звеличені особистості, до яких відчуваєш симпатію, але зразу й забуваєш про них; вони не пов'язані з глибокими проблемами життя, і тому не являють собою нічого істотного;

але він підтримує інтерес читача жвавістю думки, несподіваними знахідками — гравець у більярд сказав би, що він "забиває кулі фуксом". Він незрівнянний майстер перехоплювати на льоту ідеї, що падають на Париж із неба або виникають у самому ж таки Парижі. Свою творчу снагу він завдячує не собі самому, а епосі: він живе обставинами і, щоб підкорити їх, перебільшує їхню вагу. Одне слово, він нещирий, його фраза брехлива. В ньому є щось від фокусника, як висловився граф Фелікс. Його чорнильниця стоїть у кабінеті актриси, і він там умочає своє перо — це відчувається. Натан являє собою образ сучасної літературної молоді, її фальшивої величі і внутрішньої жалюгідності; це їй притаманні надумані красивості Натана і його глибокі падіння, його бурхливе життя, сповнене раптових мінливостей долі й несподіваних тріумфів. Він — справжній син свого сторіччя, де панує заздрість і під прихистком політичних систем тисячі суперників своїми ошуканими надіями вигодовують собі на вигоду гідру анархії — тобто домагаються багатства без праці, слави без таланту й успіху без зусиль; але, неспроможні позбутися своїх вад, вони кінчають тим, що після стількох бунтівничих поривів, стількох сутичок із життям існують на подачки казни з поблажливого дозволу властей. Коли стільки молодих шанолюбів вирушають пішки в дорогу і всі прагнуть добутися в одне місце, то це призводить до шаленого суперництва, до нечуваних нещасть і запеклих битв. У цьому нещадному змаганні перемогу неминуче здобуває найзатятіший або найспритніший егоїзм. "Хоч приклад чужого успіху і вселяє заздрість, хоч його й обмовляють, але й виправдовують,— сказав би Мольєр.— А виправдовуючи, наслідують". Коли Рауль з'явився в салоні графині де Монкорне як ворог нової династії, його показна велич була в самому розквіті. Його вітали як політичного критика всіх отих де Марсе, Растіньяків, Ларош-Югонів, що увійшли до уряду. Жертва своїх фатальних вагань, своєї відрази до будь-яких дій, що стосувалися б когось іншого, а не тільки його самого, Еміль Блонде, котрий привів Натана до цього салону, і далі грав свою роль насмішника, не ставав ні на чий бік і приятелював з усіма. Він був другом Рауля, другом Растіньяка, другом Монкорне. "Ти політичний трикутник,— сказав йому, сміючись, де Марсе, зустрівшися з ним у Опері.— Така геометрична фігура годиться тільки для Бога, якому нема

чого робити. А честолюбці повинні рухатися по кривій лінії — це найкоротша дорога в політиці". Здалеку Рауль Натан здавався прегарним метеором. Мода схвалила його манери і зовнішність. Позичений республіканізм іноді надавав його повадкам янсеністської різкості, властивої борцям за народну справу — він висміював їх у душі — і не позбавленої привабливості в очах жінок. Жінки люблять творити чудеса, розколювати скелі, плавити характери, що здаються відлитими з бронзи. Отож моральне вбрання Рауля було в ту пору в цілковитій гармонії з його костюмом. Для Єви, знудженої своїм раєм на вулиці Роше, він повинен був стати — і став — тим переливчасто-строкатим змієм із спокусливою мовою, з магнетичними очима, з плавними рухами, який занапастив першу жінку. Тільки-но графиня Марі побачила Рауля, як відчула в душі поштовх такої сили, що була нажахана. Своїм поглядом фальшивий геній справив на неї майже фізичний вплив, збентежив і схвилював її серце. Це хвилювання було їй приємне. Пурпурова мантія слави, що на короткий час обвинула плечі Натана, засліпила наївну жінку. Поглинута спогляданням такого незвичайного створіння, Марі, коли подали чай, покинула гурточок дам, зайнятих балачкою, в якій вона не брала участі. Підступні подруги не забарилися помітити її мовчанку. Графиня наблизилася до квадратного дивана, де розбалакував Рауль,— той диван стояв у самому центрі салону. Вона зупинилася, взявши під руку дружину Октава де Кана — ця чудова жінка нікому не розповіла про той мимовільний дрож, яким Марі зрадила своє глибоке душевне хвилювання. Погляд закоханої або радісно здивованої жінки випромінює неймовірну ніжність, але Рауль у той час пускав справжній фейєрверк, він надто захопився собою; його дотепи злітали, мовби ракети, звинувачення спалахували і гасли, наче сонця, вогненними мазками малював він сліпучі портрети, і не міг зауважити простодушного подиву бідолашної маленької Єви, схованої в гурті дам. Загальна цікавість, схожа на ту, яка погнала б весь Париж до Ботанічного саду подивитись на єдинорога, коли б таке страховисько знайшлося в знаменитих Місячних горах, куди досі не ступала нога європейця, настільки ж п'янить пересічні уми, наскільки засмучує по-справжньому високі душі. Рауль щиро втішався своїм успіхом, у ту мить він належав усім жінкам і не міг належати котрійсь одній.

— Стережіться, люба,— сказала на вухо Марі її чарівна й мила подруга.— Ідіть звідси.

Графиня подивилася на Фелікса одним з тих поглядів, значення яких чоловіки розуміють не завжди; Фелікс зрозумів дружину правильно, подав їй руку й повів додому.

— Вам щастить, мій любий,— сказала на вухо Раулю маркіза д'Еспар, — Сьогодні ввечері ви підкорили чимало сердець і серед них серце чарівної дами, яка так раптово покинула нас.

— Ти не знаєш, що хотіла цим сказати маркіза д'Еспар? — запитав Рауль у Еміля Блонде, переказавши йому слова вельможної дами, коли вони з ним залишилися в салоні майже самі, десь між першою і другою ночі.

— Аякже, я чув, що графиня де Ванденес до нестями закохалася в тебе. Тобі можна позаздрити.

— Я її не бачив,— сказав Рауль.

— О, ти побачиш її, гульвісо! — засміявся Еміль Блонде.— Леді Дадлі запросила тебе на свій бучний бал тільки для того, щоб ти зустрівся з нею.

Рауль і Блонде вийшли разом з Растіньяком. Він запропонував їм свою карету. Усі троє почали сміятися з приводу об'єднання в спілку високого урядовця еклектичної держави, запеклого республіканця та політичного атеїста.

— А що як ми повечеряємо коштом нинішнього устрою? — сказав Блонде, який знову хотів ввести в моду приятельські вечері.

Растіньяк повіз їх до Вері, відпустив карету, й усі троє сіли за стіл, обговорюючи сучасні порядки та висміюючи їх у дусі Рабле. За вечерею Растіньяк і Блонде порадили своєму вдаваному ворогові не знехтувати рідкісне щастя, яке всміхнулося йому сьогодні. Двоє гультяїв у жартівливому тоні виклали Натанові історію Марі де Ванденес; вони безжально вгороджували скальпель насмішки та вістря дотепів у її чисте дитинство, у її щасливе подружнє життя. Блонде привітав Рауля з перемогою над жінкою, яка поки що була винна тільки в поганих малюнках, зроблених червоним олівцем, у жалюгідних акварельних пейзажах, у вигаптуваних для чоловіка пантофлях та в сонатах, що їх вона виконувала з найдоброчеснішими намірами; над жінкою, яка вісімнадцять років була пришита до материної спідниці, замаринована в релігійних обрядах, вихована Ванденесом і розігріта шлюбом саме до того стану, коли її можна подати на стіл кохання. Коли розпивали третю пляшку шампанського, Рауль Натан ударився у відвертість, розкрив душу, як ще ніколи й ні перед ким.

— Друзі мої,— сказав він,— ви знаєте про мої взаємини з Флоріною, знаєте моє життя, і ви не здивуєтеся, коли я скажу вам, що уявлення не маю, яка вона на смак — любов графині. Я часто почував себе глибоко приниженим на думку, що не можу завести собі власну Беатріче або Лауру інакше, як у поезії! Шляхетна і доброчесна жінка — це, як незаплямлена совість, у чиєму дзеркалі ми бачимо себе красенями. Десь-інде ми можемо забруднитися, але тут ми залишаємося великими, гордими, непорочними. Десь-інде ми живемо шаленим життям, але тут усе дихає спокоєм, свіжістю, зеленню оази.

— Шквар, шквар, хлопче,— сказав йому Растіньяк,— виводь на четвертій струні молитву Мойсея, як Паганіні.

Рауль замовк, утупивши в нього нерухомий, застиглий погляд.

— Цей паршивий міністерський попихач не розуміє мене,— сказав він, помовчавши.

Отож, поки бідолашна Єва з вулиці Роше вкладалася спати, загортаючись у покрови сорому і жахаючись на думку про те, з якою втіхою слухала вона удавано великого поета, поки в її вухах лунали то суворий голос вдячності Ванденесові, то улесливі слова змія, троє нахабних дотепників топтали ніжні білі квіти її кохання, яке щойно народилося. О, коли б жінки знали, якими цинічними стають без них чоловіки, такі покірливі, такі лагідні в їхній присутності! Як знущаються вони з найсвятішого! Свіжа, чарівна і сором'язлива істото, з яким нахабством, з якою блазенською радістю роздягали і роздивлялись вони тебе! І все ж — який тріумф! Чим більше спадало з Марі Анжеліки покровів, тим сліпучішою здавалася її краса.

А Марі в цей час порівнювала Рауля з Феліксом, не підозрюючи, на яку небезпеку наражається серце при таких зіставленнях. Годі було уявити собі людей протилежніших, аніж неохайний, мускулястий Рауль і Фелікс де Ванденес — вдягнений, як чепурна дама, затягнутий у фрак, чарівно невимушений, прихильник англійської витонченості в манерах, до якої колись привчила його леді Дадлі. Такий контраст збуджує уяву жінок, схильних кидатися з однієї крайності в другу. Графиня де Ванденес, жінка розважлива й благочестива, другого дня заборонила собі думати про Рауля, відчувши себе посеред свого раю створінням невдячним і ницим.

— Якої ви думки про Рауля Натана? — спитала вона у чоловіка за сніданком.

— Фігляр, один із тих вулканів, які вгамовуються від жмені золотого піску,— відповів Ванденес.— Графиня де Монкорне даремно приймає його в себе.

Ця відповідь прикро вразила Марі, тим більше, що Фелікс знав літературний світ і підкріпив свою думку доказами, розповівши їй про життя Натана, життя хистке й ненадійне, про його близькі взаємини з Флоріною, популярною на той час актрисою.

— Якщо він людина й здібна,— сказав граф на завершення,— то нема в нього ні наполегливості, ні терпіння, які увінчують геній і надають йому божественної краси. Він хоче хизуватись у світському товаристві, зайняти місце, на якому йому не утриматись. Люди по-справжньому талановиті, люди праці й честі, так не поводяться: вони мужньо йдуть своєю дорогою, вони миряться зі своєю вбогістю й не прикривають її сухозліткою.

Жіноча уява — це щось неймовірно пругке: від сильного удару вона сплющується, здається розчавленою, але незабаром прибирає своєї колишньої форми. "Фелікс, звичайно, має слушність",— подумала спочатку графиня. Та через три дні вона повернулася думками до змія, згадала, яке солодке й водночас болісне хвилювання пробудив у ній Рауль, і подумала, що Фелікс, на жаль, ніколи не дав їй спізнати нічого подібного. Граф і графиня поїхали на великий бал до леді Дадлі, той самий, де востаннє з'явився у світському товаристві де Марсе,— через два місяці він помер, залишивши по собі славу видатного державного діяча, славу, яку Блонде вважав непоясненною. На тій вечірці, яка запам'яталася багатьом тому, що там були присутні кілька дійових осіб тогочасної політичної драми, вельми здивованих цією зустріччю, Ванденес та його дружина знову побачили Рауля Натана. То було одне з найбучніших великосвітських свят. Зали являли собою чарівне видовище: квіти, діаманти, пишні зачіски, що виблискували дорогоцінним камінням,— тут можна було бачити всі коштовності, які зберігалися в аристократичних домах, усі хитромудрощі вишуканих уборів. Салон скидався на розкішну оранжерею, в якій багаті садівники-любителі вирощують найчудовіші, найрідкісніші квіти. Ті самі барви, та сама витонченість тканин. Здавалося, людська майстерність вирішила тут позмагатися з фантазією живої природи. Скрізь виднілися вуалі, білі або барвисті — мов крильця прегарних бабок; креп, мережива, блонди, тюль — ажурні, хвилясті, зубчасті, розмаїті, як химерні окраси ентомологічного царства; золоті і срібні павутинки; тумани з шовків; квіти, вигаптувані феями або духами; пера, розмальовані вогнедишним сонцем тропіків, що погойдувалися над гордими голівками, наче віти плакучих верб; скручені у джгути перлові ниті; тканини — тиснені,

рубчасті, візерунчасті, мовби не французька мануфактурна промисловість, а геній арабесок трудився над ними. Ця розкіш була в цілковитій гармонії з красою жінок, які зібралися сюди ніби для того, щоб утворити прегарний живий кипсек. Погляд ковзав по білих плечах то бурштинової барви, то лискучих, наче відполірованих, то атласних, то матових і повних, ніби сам Рубенс приготував для них фарби — одне слово, тут були плечі всіх відтінків, можливих у білому кольорі. Очі іскрилися, як онікс або бірюза, одні облямовані чорним оксамитом, інші — золотавими торочками вій; обличчя найрозмаїтішого малюнка нагадували типи красунь чи не всіх країн світу; чола були високі й горді — або злегка опуклі наче від надміру думок, або плескаті, мовби в них загніздився затятий опір. Як то ведеться на подібних балах, найзаманливішою принадою для очей були жіночі груди: високо підняті — у стилі, що його запровадив Георг IV, або нічим не стиснуті — за модою вісімнадцятого століття, або туго стягнуті — як це подобалося Людовіку XV; сміливо виставлені напоказ, без покровів, як на портретах Рафаеля, або прикриті напівпрозорими косинками, що створили славу його терплячим учням. Гарненькі ніжки, що миготіли в танці, талії, які віддавались обіймам, привертали увагу найбайдужіших чоловіків. Звуки ніжних голосів, шелестіння суконь, шарудіння і стукіт підборів створювали дивовижний акомпанемент музиці. Здавалося, паличка феї керувала цим п'янким чародійством, цією мелодією ароматів, цими райдужними відблисками в кришталі, де віддзеркалювалися миготливі вогні свічок, цими картинами, багаторазово повтореними в дзеркалах. Тлом для цієї виставки вродливих жінок і розкішних уборів був чорний натовп чоловіків, у якому вирізнялися витончені, бездоганно правильні профілі вельмож, руді вуса і поважні обличчя англійців, тонкі риси французької аристократії. На грудях яскріли всі ордени Європи, пришпилені до фрака або підвішені на шиї, орденські стрічки навхрест перетиналися або спадали на стегно. Весь цей світ не тільки хизувався яскравими, строкатими вбраннями, він був наділений душею, він жив, відчував, мислив. Зачаєні пристрасті надавали йому свого обличчя: можна було помітити, як схрещувалися злісні погляди, як та або та легковажна й цікава дівчина несамохіть видавала свою любовну жагу, як, прикриваючись віялом, ревниві жінки обмінювалися дошкульними

зауваженнями або аж надто улесливими компліментами. Виряджене, завите, напахчене світське товариство віддавалося безумству балу, що п'янило, як хмільні випари. Здавалося, з усіх умів, з усіх сердець струмували магнетичні потоки почуттів та думок, які, згущуючись, хвилювали і збуджували навіть людей холодних. В найпожвавленіші хвилини того п'янкого вечора в кутку оздобленої позолотою вітальні, де грали в карти один-два банкіри, посли, колишні міністри і старий, розбещений лорд Дадлі, який прийшов сюди зовсім випадково, пані Фелікс де Ванденес до самозабуття захопилася розмовою з Натаном. Можливо, на неї вплинула хмільна атмосфера балу, в якій найстриманіших людей пориває на відвертість.

Коли Натан побачив це свято, це блискуче товариство, де йому ще не доводилося бувати, в його душі болісно озвалося невдоволене марнолюбство. Дивлячись на Растіньяка, чий молодший брат у двадцять сім років був недавно висвячений у єпископи, чий шуряк Марсіаль де Ларош-Югон став міністром, Растіньяка, який і сам був товаришем державного секретаря і збирався, за чутками, одружитися з єдиною дочкою барона де Нусінгена; побачивши серед дипломатичного корпусу нікому не відомого письменника, що колись перекладав статті з іноземної преси для газети, яка з 1830 року стала офіційним органом правлячої династії; дивлячись на фейлетоністів, що увійшли до державної ради, на професорів, які стали перами Франції,— він із гіркотою відчув, що взяв неправильний курс, закликаючи до повалення цієї аристократії, де сяяли щасливі таланти, увінчані успіхом спритники і справді видатні люди. Блонде, такий нещасний, так безжально визискуваний у світі газетярів, але так добре прийнятий тут,— а якби він захотів, то міг би й ступити на стежку багатства, завдяки роману з графинею де Монкорне,— Блонде став у очах Натана разючим прикладом могутності суспільних зв'язків. У глибині душі він вирішив, що й сам віднині за прикладом де Марсе, Растіньяка, Блонде, Талейрана — вождя цієї секти,— глузуватиме з переконань, зважатиме тільки на факти, обертатиме їх собі на користь, бачитиме в кожній суспільній системі знаряддя успіху й не повставатиме проти так добре

впорядкованого, такого природного суспільства. "Моє майбутнє в руках у жінки, що належить до цього світу",— подумав він.

З цією думкою, що зродилася у полум'ї несамовитого жадання, він накинувся на графиню де Ванденес, наче шуліка на свою здобич. Кипуча енергія поета, пойнятого шалом честолюбства, підкорила цю чарівну жінку, таку привабливу в уборі з пір'я марабу, що надав їй м'яких обрисів, притаманних Лоуренсовим портретам27, у цілковитій відповідності з її лагідною вдачею. Леді Дадлі, від якої ніщо не могло сховатися, посприяла цій розмові наодинці, доручивши графа де Ванденеса пані де Манервіль. А ця жінка, сподіваючись на силу свого колишнього впливу, затягла Фелікса в сіті жартівливої пересварки, зізнань, прикрашених рум'янцем сорому, слів жалю, що їх вона ронила, наче квіти до його ніг, докорів, у яких вона доводила свою правоту, щоб їй довели протилежне. Уперше після розриву ці посварені коханці розмовляли одне з одним на самоті. А тим часом як колишня полюбовниця Фелікса розворушувала попіл згаслих утіх, шукаючи, чи не жевріють там ще якісь жарини, його дружина переживала той страхітливий трепет, який опановує жінку, коли вона усвідомлює свій гріх і розуміє, що вступила в царину заборонених радощів. Такі хвилювання не позбавлені чару і пробуджують могутні приспані сили. Сьогодні, як у казці про Синю Бороду, всі жінки люблять користуватися ключем, заплямленим кров'ю — чудовий міфологічний символ, один з тих, якими обезсмертив себе Перро.

Добре начитаний у Шекспірі, драматург картинно розгорнув сувій своїх нещасть, розповів про свою боротьбу з людьми та обставинами, дав зрозуміти, що його велич не має під собою твердих підвалин, що його політичний геній скніє в невідомості, що його життю бракує благородної прихильності. Не сказавши прямо жодного слова, він навіяв цій чарівній жінці думку взяти на себе ту високу роль, яку грає Ревекка в "Айвенго": любити його, охороняти. Усе відбулося в ефірних сферах почуття. Блакитнішими, ніж незабудки, невиннішими, ніж лілеї, були образи і наміри цього артиста з осяйним, як у серафима, чолом. Він міг би зразу відіслати свою промову до друку, він блискуче виконав роль

змія-облесника, він зачарував графиню яскравими барвами фатального яблука. Марі пішла з балу під владою докорів сумління, більше схожих на надії, заворожена компліментами, які тішили її марнолюбство, схвильована до глибини душі, зловлена в тенета власної доброчесності, зваблена жалістю до нещасного.

Чи то пані де Манервіль привела Ванденеса до вітальні, де його дружина розмовляла з Натаном, чи то він прийшов туди сам, шукаючи Марі, щоб відвезти її додому, але, мабуть, бесіда з колишньою коханкою розворушила в ньому приспані печалі, і коли графиня підійшла і взяла чоловіка під руку, він здався їй сумним і замисленим. Графиня злякалася, чи не бачив він її з Натаном. І як тільки вони опинилися вдвох у кареті, вона всміхнулася своєю найлукавішою усмішкою і спитала:

— Чи не з пані де Манервіль ви там розмовляли, мій друже?

Коли карета під'їхала до їхнього дому, Фелікс ще не вивільнився з тенет звинувачень, якими обплутала його дружина, мило вдаючи гнів. То була перша хитрість, продиктована коханням. Марі була в захваті, що взяла гору над чоловіком, доти таким великим у її очах. Вона спізнала радість першого успіху, якого прагнуть під тиском необхідності.

В одному з провулків між вулицями Нижній Вал і Новою Чернецькою, на четвертому поверсі вузького і негарного будинку Рауль мав невеличку квартиру, порожню, холодну, де він жив для тих, хто був йому байдужий,— для письменників-початківців, для кредиторів, для людей надокучливих і набридливих, яких не можна пускати за поріг інтимного життя. Його справжньою домівкою, де він мешкав, працював і приймав знайомих та друзів, було помешкання Флоріни, другорозрядної актриси, яку, проте, ось уже десять років Натанові друзі, журналісти, письменники й драматурги, підносили до рівня великих актрис. За десять років Рауль так прихилився до цієї жінки, що майже весь час збавляв у неї. В неї він і обідав, коли не частував когось із приятелів або не йшов у гості. Флоріна відзначалася не лише глибокою зіпсутістю, а й гострим розумом, що розвинувся внаслідок щоденного спілкування з

людьми мистецтва. Розум у акторів вважають рідкою якістю. Природно припустити, що немає нічого за душею в людей, які постійно виставляють усе назовні. Та коли згадаємо, як мало акторів і актрис давала кожна епоха і скільки з їхнього середовища виходило письменників-драматургів та чарівних жінок, то доведеться відкинути це припущення, засноване на тому закиді на адресу артистів, ніби в пластичному зображенні пристрастей вони втрачають особисті почуття. Бо на це витрачаються тільки сили розуму, пам'яті та уяви. Як висловився Наполеон, великі артисти — це люди, що вміють розривати зв'язок між мисленням та почуттями, який установила природа. Мольєр і Тальма28 закохувалися в старості куди палкіше, ніж пересічні люди. Змушена прислухатися до розмов журналістів, які усе вгадують і все розраховують, письменників, які усе передбачають і все кажуть, спостерігати політичних діячів, що приходили до неї поживитися дотепами її гостей, Флоріна поєднувала в собі властивості демона й ангела, і, отже, була гідною подругою цих пройдисвітів; вона захоплювала їх своєю холоднокровністю, їм страшенно подобалася потворність її розуму й серця, її оселя, збагачена дарами кохання, відзначалася надмірною розкішшю; але такі жінки мало дбають про вартість речей, їх цікавлять лише речі самі по собі й вони оцінюють їх під впливом миттєвої примхи; в нападі шалу вони здатні зламати віяло або скриньку, гідні самої королеви, а іншого разу здійняти галас через те, що розбилося порцелянове десятифранкове блюдечко, з якого п'є їхня собачка. Флорінина їдальня, напхом напхана коштовними подарунками, була яскравим зразком цієї хаотичної пишноти, царственої і погордливої. Повсюди, навіть на стелі, виднілися різьблені панелі із суцільного дуба, відтінені золотими матовими смужками; фігурки дітей, які граються з химерами, обрамляли панно, де в миготливому світлі проступали тут гравюра Декана, там — гіпсова статуетка ангела з чашею, подарунок Антонена Муена, трохи далі — яка-небудь кокетлива картина Ежена Деверіа, похмура постать іспанського алхіміка роботи Луї Буланже29, автограф листа лорда Байрона до Кароліни в рамці з чорного дерева, прикрашеного різьбленням Ельше, а навпроти висів ще один лист — Наполеона до Жозефіни. Все це було розміщене без ніякої симетрії, але з витонченим смаком, що не впадав у вічі, але вражав уяву. Недбалість

тут поєднувалася з кокетливістю — так буває тільки в артистів. На каміні, оздобленому чудовим різьбленням по дереву, стояла прекрасна флорентійська статуетка із слонової кості, приписувана Мікеланджело, що зображувала сатира, який знаходить жінку під овечою шкурою юного пастуха (оригінал статуетки зберігається у віденській скарбниці), а обабіч неї — карбовані канделябри доби Відродження. Годинник роботи Буля30 на черепаховій підставці, інкрустованій мідними арабесками, блищав на тлі одного з панно між двома статуетками, що вціліли після розгрому якогось абатства. В кутках горіли на п'єдесталах царствено розкішні лампи, якими котрийсь фабрикант оплатив усну рекламу зі сцени, що закликала глядачів у залі купувати багато оздоблені лампи у вигляді кручених японських мушель. На чудовому поставці вишикувався дорогоцінний срібний посуд і вироби з художньої порцеляни — дарунок англійського лорда, який зазнав поразки в битві з Флоріною і мусив визнати переваги французької нації. Одне слово, то була вишукана розкіш артистки, все майно якої — в її обставі. Спальня в лілових тонах утілювала мрію балерин-початківців: підбиті білим шовком оксамитові штори і тюлеві фіранки; обтягнута білим кашеміром і бузковим атласом стеля; біля ліжка — горностаєвий килим, а над ліжком, під запоною, схожою на перекинуту чашку лілеї,— ліхтар, щоб при його світлі можна було читати газети, ще до їхнього виходу в світ. Жовта, з прикрасами кольору флорентійської бронзи вітальня відповідала цій пишноті, але її детальний опис надав би цим сторінкам схожості з оголошенням про аукціон за постановою суду. Знайти щось подібне до всіх цих чудових речей можна було б, хіба завітавши в сусідній дім — до Ротшільда.

Незважаючи на свою вроду, Софі Грінью, що її в театрі охрестили, як то годиться, наново, назвавши Флоріною, дебютувала на другорядних ролях. Свій успіх і багатство вона завдячувала Раулю Натанові. Їхній союз, явище цілком звичне у театральному й літературному світі, анітрохи не шкодив Раулеві, що дбав про свою репутацію людини високого призначення. Одначе добробут Флоріни був нестійким. Її прибутки залежали від ангажементів, від гастрольних поїздок, і їх ледве вистачало на вбрання та господарство. Натан стягував на її користь

деякі податки з нових промислових підприємств. Та хоч він завжди ставився до неї як лицар і опікун, ця опіка не була ні постійною, ні надійною. Проте хистка непевність її життя анітрохи не лякала Флоріну. Вона вірила у свій талант, вірила у свою красу, її несхитна віра здавалася смішною тим, хто чув, як вона у відповідь на застереження, оголошувала свої принади твердою запорукою свого майбутнього. "Я матиму ренту, тільки-но захочу,— казала вона.— Я уже поклала в банк п'ятдесят франків". Ніхто не розумів, як могла її краса сім років залишатися в тіні; та річ у тім, що на сцену Флоріна почала виходити ще в тринадцять років, а статисткою дебютувала вже через два роки в мало кому відомому театрику на бульварах. У п'ятнадцять років жінка — це обіцянка, ні краси, ні таланту в неї бути не може. Тепер же Флоріні виповнилося двадцять вісім, вік, у якому врода француженки досягає повного розквіту. Художники насамперед помічали у Флоріни плечі — білі й лискучі, оливкового відтінку біля потилиці, тверді й гладенькі; світло ковзало по них, як по муаровій тканині. Коли вона обертала голову, чарівні складочки шиї викликали захват у скульпторів. На цій гордій шиї сиділа голівка римської імператриці — виразна й витончена, кругла і владна голова Поппеї31 з одухотвореними правильними рисами обличчя, з опуклим, без жодної зморшки чолом, яке буває в тих жінок, котрі женуть від себе турботи й роздуми, котрі легко поступаються, але іноді й упираються, наче ослиці, й у таких випадках нічого не хочуть слухати. Це чоло, мовби витесане одним ударом різця, вигідно підкреслювало красу попелястого волосся, що здіймалося попереду двома однаковими хвилями, як у римлянок, а на потилиці було скручене у важкий вузол, що відтінював білість шиї. Чорні тонкі брови, наче наведені пензлем китайського живописця, облямовували ніжні повіки, змережані сіткою рожевих жилок. Блискучі, але посмуговані коричневими рисками зіниці надавали її погляду жорстокої пильності хижого звіра і свідчили про холодне лукавство куртизанки. Чудесні очі газелі прегарного сірого кольору були опушені довгими чорними віями, і цей чарівний контраст підсилював у них вираз зосередженого і спокійного любострастя. Тіні під очима надавали їм виразу втоми, але Флоріна так уміла переводити очі вбік або вгору, спостерігаючи або вдаючи замисленість; уміла подивитися з таким сліпучим блиском, не

ворухнувши ними, не обертаючи голови, не змінюючи виразу обличчя — прийом, якого вона навчилась на сцені; і стільки жвавості було в її погляді, коли вона видивлялася кого-небудь у залі, що її очі тоді здавалися найжахливішими, найніжнішими і найнезвичайнішими у світі. Рум'яна стерли з її ніжних щік прегарні прозорі барви, і ні червоніти, ні бліднути вона уже не могла, але її тонкий носик з прегарно вирізаними тріпотливими ніздрями наче був створений, щоб виражати іронію й насмішкуватість у стилі мольєрівських служниць. Хтивий і виразно окреслений рот, здавалося, сама природа призначила для сарказму та поцілунків. Дуже мила ямочка з'єднувала верхню губу з носом. Біле, трохи завелике підборіддя свідчило про пристрасну вдачу. Руки до ліктів були гідні королеви. Але ступні вона мала товсті й короткі — невитравна ознака низького походження. Нікому ще жодна спадкова риса не завдавала стільки клопоту — Флоріна випробувала все, крім ампутації, щоб змінити їхню форму. Та її ноги були вперті, як бретонці, що породили її на світ; вони не піддавалися жодному лікареві, жодним засобам. Щоб надати нозі крутий підйом, Флоріна взувала довгоносі черевики, вистелені всередині ватою. Зросту вона була середнього, схильна до повноти, але досить стрункa і добре збудована. Щодо її вдачі, то вона досконало засвоїла прийоми кокетування, вміла посваритись і підлеститись, знала всі хитромудрощі свого ремесла і вміла надати їм особливого присмаку, розігруючи малу дівчинку і супроводжуючи свої влучні дошкульні жарти наївним сміхом. На вигляд непрактична, легковажна, вона, проте, чудово тямила у всіх вексельних операціях та в комерційних оборудках. Скільки знегод довелося їй пережити, перше ніж зарожевів для неї світанок сумнівного успіху! Скільки любовних та інших пригод відбулося з нею, поки вона спускалася з поверху на поверх, із горища на бельетаж! Вона знала життя, починаючи від того, де задовольняються дешевим сиром, і до того, в якому недбало посмоктують скибочки ананаса; від того, де готують страву на глиняній грубці в закутні мансарди, біля самого димаря, і до того, де влаштовують бенкети, наймаючи цілий гурт пузатих кухарів та нахабних кухарчуків. Вона вміла користуватися кредитом, не втрачаючи довіри кредиторів. Їй було відомо все те, чого не знають "порядні жінки", вона розмовляла всіма жаргонами, була

досвідчена, як вулична торговка, і вишукано гарна, мов великосвітська дама. Годі було захопити її зненацька — вона підозрювала всіх, як ото шпигун, судовий слідчий або старий дипломат, і це давало їй змогу про все здогадуватися. Вона знала, як обходитися з постачальниками, знала їхні хитрощі, знала ціну речам не гірше за досвідченого аукціоніста. Коли вона лежала у своєму кріслі-гойдалці, свіжа, уся в білому, мов юна наречена, і читала роль, то ви подумали б, що перед вами шістнадцятирічна дівчина, наївна, простодушна, слабка, дівчина, що аж розчулювала своєю невинністю. Та тільки-но у дверях з'являвся надокучливий кредитор, вона підхоплювалась на ноги, мов сполохана сарна, і накидалася на непроханого гостя з лайкою:

— Послухайте, шановний, ваше нахабство — надто високий процент на ті гроші, що я вам заборгувала. Ви мені набридли, пришліть до мене судових приставів — краще вже я бачитиму їх, ніж вашу дурну пику!

Флоріна влаштовувала чудові обіди, концерти та вечірки, на які завжди збиралося багато гостей; за картярськими столами йшла відчайдушна гра. Усі її подруги були красуні. Жодна стара жінка у неї не з'являлася; ревнощів Флоріна не знала, вони здалися б їй самоприниженням. Колись вона приятелювала з Коралі, Змійкою, Туллією, Єфразі, Акіліною, пані дю Валь-Нобль, Марієттою, всіма жінками, які пролітають через Париж, мов павутинки бабиного літа восени, і ніхто не знає, ні звідки вони з'явилися, ні куди пропали, сьогодні королеви, завтра — рабині. Водилася вона також з актрисами, своїми суперницями, із співачками — одне слово, з усім отим особливим жіночим товариством, таким привітним, таким вишуканим у своїй безтурботності, чиє циганське життя, наче водоверть, затягує в себе кожного, хто самохіть кидається в безумний танок його пристрастей, розваг і зневаги до майбутнього. Хоча в домі Флоріни вирувало розгульне життя богеми, і актриса сміялася, не змовкаючи, вона завжди зберігала розважливість і вміла рахувати гроші, як ніхто з її гостей. Там відбувалися таємні сатурналії за участю літераторів і митців, упереміш з політиками та фінансистами. Там повновладно царювало бажання. Сплін і фантазія вважалися там священними, як у буржуазному домі — цнота і

честь. Сюди приходили Блонде, Фіно, Етьєн Лусто — сьомий коханець Флоріни, якого вважали першим,— фейлетоніст Фелісьєн Верну, Кутюр, Біксіу, критик Клод Віньйон, банкіри Нусінген і дю Тійє, композитор Конті, бував раніше тут і Растіньяк — цілий диявольський легіон найнещадніших спекулянтів усякого роду, а також друзі співачок, танцівниць і актрис, Флоріниних приятельок. Усі ці люди або ненавиділи, або любили одне одного, залежно від обставин. Цей нічим не примітний дім, де вітали кожного, хто був знаменитий, являв собою наче каторгу умів, вертеп талантів; сюди заходили тільки ті, хто цілком законно надбав собі багатство, мав за спиною десять років убогого животіння, вбив дві або три свої пристрасті, здобув славу — байдуже, книжками чи жилетами, написавши драму чи придбавши розкішний екіпаж; тут замишляли паскудні витівки, обмірковували засоби швидкого збагачення, висміювали народні заворушення, до яких учора закликали, прикидали можливість підвищення і падіння біржових курсів. Виходячи звідси, кожен знову вдягав ліврею своїх поглядів; але в домі Флоріни він міг, не компрометуючи себе, критикувати власну партію, хвалити своїх супротивників за розум і за вправність у грі, висловлювати думки, в яких ніколи не признаються, одне слово, виступати в ролі людини на все здатної. Париж — єдине місце у світі, де існують такі невибагливі доми, куди в пристойному одінні допускають усі смаки, всі пороки, всі погляди. Отож іще не відомо, чи залишиться Флоріна другорозрядною актрисою. Втім, життя її аж ніяк не дозвільне, і заздрити їй не доводиться. Багатьох обманює чудовий п'єдестал, на який підносить жінку театр, і вважають, що вона живе в радощах вічного карнавалу. Не в одній комірчині воротаря, не в одній мансарді бідні дівчата, повернувшись із вистави, мріють про перли і діаманти, про гаптовані золотом сукні та розкішні намиста, бачать себе із пишними зачісками, що сяють дорогоцінними оздобами, уявляють, як аплодує їм публіка, як підносять їм багаті дарунки, як обожнюють їх, викрадають. Але ніхто з них не здогадується, що насправді актриса трудиться, як кінь на манежі, що вона не сміє пропускати репетицій під загрозою штрафу, повинна читати п'єси, повинна постійно вчити нові ролі, бо в наш час у Парижі ставлять від двохсот до трьохсот різних п'єс на рік. Під час вистави Флоріна двічі або тричі міняє костюми і зі сцени повертається

часто геть виснажена, напівмертва. Потім їй ще доводиться за допомогою косметики знімати з обличчя рум'яна та білила, стирати пудру — якщо вона грала маркізу XVIII сторіччя. Їй ледве-ледве вистачає часу, щоб пообідати. Перед виставою їй не можна ні стягувати талію, ні їсти, ні розмовляти. Вечеряти їй немає коли, адже, повернувшись додому після спектаклю — а в наші дні він часто триває чи не всю ніч! — вона ще мусить зробити нічний туалет і віддати розпорядження. Лягаючи спати о першій, а то й о другій ночі, вона повинна вставати рано, щоб повторити роль, замовити костюми, розтлумачити кравцеві фасон, зробити примірку, потім поснідати, прочитати любовні цидулки, відповісти на них, домовитися з верховодами клакерів, щоб ті зустрічали і проводжали її оплесками, оплатити за їхніми рахунками тріумфи минулого місяця, закупити оптом тріумфи нинішнього. Мабуть, за часів святого Генеста, актора, приєднаного до святих праведників, який грав на сцені, відбував релігійні обов'язки й носив волосяницю, театр не вимагав такої надлюдської праці. Нерідко Флоріна мусила прикидатися хворою, щоб, як доброчесна міщаночка, з'їздити за місто й нарвати квітів. Але ця буденна робота — ніщо порівняно з інтригами, які їй доводиться вести, воюючи з власним і чужим пораненим самолюбством, з драматургами, що віддають перевагу іншій актрисі, з підступами суперниць, із залицяннями партнерів, з нападками директорів та журналістів. На все це треба було б ще двадцять чотири години на добу. А ми ж навіть не згадали про мистецтво сценічного перевтілення, про зображення пристрастей, про деталі міміки, про вимоги ролі,— а тисячі спрямованих із зали лорнетів завжди помітять на ній плями, хай якою буде вона блискучою,— про ті завдання, що їм присвятили усе своє життя, усі свої думки Тальма, Лекен, Барон, Конта, Клерон, Шанмеле32. У пеклі лаштунків самолюбство не розрізняє статі: тріумф артиста — чоловіка чи жінки — настроює проти нього всю трупу, і чоловіків, і жінок. Ну а щодо прибутків, то хоч би якою високою була платня Флоріни, вона не покриває навіть витрат на театральний гардероб, який, крім костюмів, вимагає ще безлічі довгих рукавичок, взуття і включає в себе вечірні та вихідні сукні. Третина акторського життя йде на жебрання, третина на працю і третина на самооборону — і все це вимагає титанічних зусиль. І якщо в ньому жадібно втішаються щастям, то тільки

тому, що це рідкісне, довгоочікуване щастя актриса ніби викрадає або випадково знаходить посеред огидних, примусових радощів та усмішок, якими вона через силу обдаровує глядачів. Слава Рауля була для Флоріни ніби щитом: він рятував її від багатьох прикрощів і турбот — так колись великі вельможі опікали своїх коханок, так і нині той або той стариган поспішає на поклон до журналіста, що наполохав його любку своєю рецензією. Флоріна дорожила Раулем більше, аніж просто коханцем, вона піклувалася про нього, як про рідного батька, обманювала його, як свого чоловіка — одне слово, він був для неї опорою в житті й заради нього вона б усім пожертвувала. Рауль міг зробити багато для вдоволення її акторського марнославства, для її самолюбства, для її сценічного майбутнього. Без підтримки великого письменника не буває великої актриси: Шанмеле створив Расін, мадмуазель Марс — Монвель і Андріє. Флоріна нічого не могла зробити для Рауля, одначе вона прагнула бути йому потрібною і корисною. Вона розраховувала на силу звички і завжди була готова заради його задумів відкрити свою вітальню, запропонувати його друзям усю розкіш свого столу. Вона прагнула бути для нього тим, чим була маркіза де Помпадур33 для Людовіка XV. Актриси заздрили становищу Флоріни, як деякі газетярі — становищу Рауля.

Ті, кому відома схильність людської душі до суперечностей і протилежностей, зрозуміють тепер, чому після десяти років цього невпорядкованого богемного життя, сповненого злетів і падінь, бучних свят і описів майна, днів посту і щедрих оргій, Рауль відчув потяг до цнотливого і чистого кохання, до затишного і привітного дому великосвітської дами, а графині де Ванденес закортіло внести тривогу пристрасті у своє одноманітне, аж занадто щасливе існування. Цьому закону життя підкоряються і всі різновиди мистецтва, яке живиться тільки контрастами. Лише геній може створити шедевр, не вдаючись до контрастів, і це подвиг, рівнозначний подвигу християнина, що навіки замикає себе в келії.

Повернувшись додому, Рауль знайшов у себе записку від Флоріни — її принесла актрисина покоївка. Але нездоланний сон завадив йому

прочитати її, і він заснув, віддавшись чарам солодкого кохання, якого бракувало в його житті. Через кілька годин він довідався з того послання про важливі новини — ні Растіньяк, ні де Марсе не прохопилися про них і словом. Хтось проговорився актрисі, що палату депутатів розпустять зразу по закінченні сесії. Рауль негайно подався до Флоріни й послав служницю по Блонде. В актрисиному будуарі Еміль і Рауль, поклавши ноги на камінні гратки, проаналізували політичну ситуацію у Франції в 1834 році. Хто має найбільше шансів на успіх? Вони розглянули можливості чистих республіканців; республіканців — прихильників президентської влади; республіканців, що виступали проти республіки; конституціоналістів — ворогів династії; конституціоналістів, які були за династію; відданих урядові консерваторів; відданих урядові абсолютистів; потім правих, згодних на поступки; правих аристократичного крила; правих легітимістів — прибічників Генріха V і правих крила карлістів. Що ж до партії опору і партії руху34, то вагатися між ними не доводилося, так само, як не вагаються між смертю і життям.

Безліч газет, що представляли тоді всі відтінки суспільної думки, створювали неймовірну плутанину в політичних поглядах. Як висловився один військовий, то була справжня "каша". Блонде, найрозважливіший мислитель тієї епохи, але розважливий тільки для ближнього, а не для себе самого, схожий на тих адвокатів, які не вміють вести власні справи, висловлював у приватних бесідах напрочуд глибокі думки. Він порадив Натанові не зрікатися своїх колишніх поглядів отак зразу.

— Згадай, що сказав Наполеон: "Із старої монархії не зробиш молодої республіки". Отож, друже, стань героєм, опорою, творцем лівого центру майбутньої палати, і ти виб'єшся нагору в політиці. А коли тебе визнають, коли ти увійдеш до уряду, тоді вже будь, ким захочеш, поділяй ті погляди, які перемагають!

Натан вирішив заснувати щоденну політичну газету, стати в ній необмеженим хазяїном, пристебнути до неї одну з дрібних газеток, яких

у Парижі видимо-невидимо, і встановити тісні взаємини з великим журналом. Блонде порадив приятелеві не зв'язуватися з газетами, але Натан його не послухав, знаючи, для скількох людей із його середовища преса стала знаряддям для досягнення успіху. Блонде доводив, що це справа невигідна: мовляв, надто багато газет змагаються за передплатників, надто вичерпала себе преса. Але Рауль, вірячи у своїх лицемірних друзів і в свою мужність, не відступився від свого наміру. Він гордо підвівся і заявив:

— Я доб'юся успіху!

— В тебе нема жодного су!

— Я напишу драму!

— Вона провалиться.

— Ну, й нехай.

Рауль швидкими кроками обійшов усе помешкання Флоріни. Блонде його супроводжував — він думав, що приятель схибнувся. Та побачивши, якими жадібними очима Рауль дивився на багату обставу, що захаращувала кімнати, Блонде вгадав його думки.

— Тут на сто тисяч франків усякої всячини, або й більше,— сказав Еміль.

— Атож,— зітхнув Рауль, зупинившись біля розкішного Флорініного ліжка.— Та я радше торгуватиму решту свого життя дверними ланцюжками на бульварі й годуватимуся однією смаженою картоплею, ніж продам бодай одну розетку від оцієї завіси.

— Усе тут слід продати, а не одну розетку! — заявив Блонде.— Шанолюбство — як смерть; життя підстьобує його, і воно не повинне щадити нічого.

— Ні, тисячу разів ні! Від учорашньої графині я прийняв би все, але позбавити Флоріну її мушлі?..

— Розгромити її монетний двір,— трагічним тоном підхопив Блонде, — зламати преси, розколоти штамп — це тобі справді не жарти!

— Якщо я правильно зрозуміла, ти хочеш ударитися в політику замість писати п'єси для театру? — запитала, несподівано увійшовши, Флоріна.

— Атож, моя дитино, атож,— добродушним тоном відповів Рауль і, обнявши її за шию, поцілував у лоб.— Ти закопилила губки? Хіба ти на цьому програєш? Хіба міністрові важче, ніж журналістові, влаштувати вигідний ангажемент для цариці сцени? Ти матимеш і ролі, і гастролі!

— А де ти візьмеш грошей? — спитала вона.

— У дядька,— відповів Рауль.

Флоріна знала Раулевого "дядька". Це слово означало лихваря, так само як "тітка" в жаргоні простолюду означає "позичкову касу".

— Не тривожся, моя кицю,— сказав Блонде, поплескавши Флоріну по плечах,— я здобуду для нього підтримку Массоля, адвоката, що мріє, як усі адвокати, стати коли-небудь міністром юстиції, залучу до справи дю Тійє — адже він націляється в депутати — і Фіно, що досі стоїть за лаштунками однієї газетки, а також Плантена, який домагається посади доповідача у державній раді й нині скніє в одному журналі. Атож, я врятую Рауля від нього самого. Ми покличемо Етьєна Лусто — він візьме на себе фейлетони; Клодові Віньйону ми доручимо серйозну критику;

Фелісьєн Верну стане в газеті економкою; адвокатові теж знайдемо якесь діло; дю Тійє займеться біржею та промисловістю, і побачимо, куди нас приведе об'єднана воля і спільні зусилля стількох рабів.

— До лікарні або в міністерські крісла, куди потрапляють люди безнадійно хворі тілом або душею,— сказав Рауль.

— Коли ви влаштуєте їм прийом?

— Через п'яїь днів,— відповів Рауль.— Тут, у тебе.

— Ти скажеш мені, скільки знадобиться грошей,— просто заявила Флоріна.

— Щоб узяти розгін, адвокатові, дю Тійє та Раулеві треба буде по сотні тисяч на брата,— сказав Блонде.— В такому разі газета протримається півтора року, термін, за який у Парижі або домагаються успіху, або зазнають краху.

Легкою гримаскою Флоріна виразила своє схвалення. Двоє приятелів сіли в кабріолет і подалися вербувати гостей, пера, ідеї та інтереси. А красуня-актриса покликала до себе чотирьох багатих торговців — скупників меблів, раритетів, картин і дорогоцінностей. Ці четверо увійшли до святилища і склали детальний опис майна, так ніби Флоріна померла. Вона пригрозила їм, що влаштує аукціон, якщо вони прибережуть свою совісність до кращого випадку. Вона, мовляв, недавно сподобалася в середньовічній ролі одному англійському лордові, отож хоче продати все своє рухоме майно, щоб справити на поклонника враження бідної жінки і дістати від нього в дар розкішний особняк, який вона обставить із більшою пишнотою, ніж Ротшільди. Та хоч як вона морочила їх, вони запропонували за все її добро тільки сімдесят тисяч, хоч воно коштувало півтораста. Флоріна, яка анітрохи ним не дорожила, пообіцяла віддати все через тиждень за вісімдесят тисяч.

— Це моє останнє слово,— сказала вона.

Угоду було складено. Коли торговці пішли, актриса затанцювала від радості, як пагорби царя Давида. Вона веселилася, пустувала. Флоріна й не здогадувалася, що така багата. Коли прийшов Рауль, вона прикинулася, що сердита на нього. Мовляв, він хоче її покинути, вона подумала й зрозуміла: без особливих на те причин люди не перекидаються від однієї партії до іншої, не переходять із театру в палату депутатів. Отже, в неї є суперниця! (Ось що значить інстинкт!) Флоріна примусила Рауля заприсягтись у вічному коханні, а через п'ять днів улаштувала розкішний бенкет. Нову газету охрестили в потоках вина і жартів, серед обітниць вірності, доброго товаришування і міцної дружби. Назва газети, нині забута, закінчувалася, здається, на "альна", щось подібне до "Ліберальна", "Комунальна", "Регіональна", "Національна", "Федеральна", "Оригінальна" — з чого випливало, що доля їй судилася печальна. Пиятики, якими відзначали цю фазу літературного життя описано безліч разів, — хоча, правду кажучи, вони рідко відбувалися в тих мансардах, де їх описували,— і мені важко сказати щось нове про бенкет у Флоріни. Згадаю лише про одну обставину. О третій ночі Флоріна могла роздягтись і лягти в постіль, так наче залишилася в домі одна, хоча ніхто з гостей не пішов. Ці світочі епохи спали мертвим сном, понапивавшись до нестями. Коли вранці пакувальники, носії та возії прийшли по розкішну обставу славетної актриси, вона зайшлася реготом, побачивши, як ці люди підіймають поснулих знаменитостей і складають їх на підлозі, немов чували.

Так зникли з дому чудові речі. Усі свої спогади Флоріна відправила до крамниць і там, звичайно, жоден з покупців не міг здогадатися, звідки взялися ці квіти розкоші і як за них було заплачено. За домовленістю, Флоріні залишили до вечора ліжко, стіл, а також посуд, щоб вона могла поснідати з гостями. Заснувши під вишуканою запоною багатства, високі уми прокинулися посеред холодних і обдертих стін убогості, поцяткованих дірками від цвяхів, спотворених бридким безладом, що ховається за прегарним оздобленням, як мотуззя за декораціями оперної сцени.

— Отакої! Флоріну описали? Бідолашна дівчина! — вигукнув Біксіу, один з гостей.— Вивертайте кишені, хлопці! Влаштуємо складчину!

Почувши ці слова, товариство підхопилось на ноги. З усіх кишень наскребли тридцять сім франків, які Рауль жартівливо підніс Флоріні. Щаслива куртизанка весело засміялась, підвела голову з подушки, відгорнула простирадло і показала паку банкових білетів, що там лежала, грубу, як у ті часи, коли постелі куртизанок справді давали такі прибутки — навіть у неврожайні роки. Рауль покликав Блонде.

— Я все зрозумів,— мовив Блонде.— Пустунка спродалася, нічого нам не сказавши. Яка ж ти розумниця, моє золотко!

За такий подвиг кілька друзів, що залишилися снідати,— адвокат і банкіри пішли,— понесли майже роздягнену актрису тріумфальною процесією до їдальні. Увечері Флоріна мала в театрі бурхливий успіх. Чутка про її жертвоприношення поширилась у залі.

— Я воліла б, щоб мені так аплодували за талант,— сказала їй у фойє суперниця.

— Бажання цілком природне для актриси, якій поки що аплодують тільки за поступливість,— відповіла Флоріна,

Увечері Флорінина покоївка влаштувала її у помешканні Рауля, в провулку Сандріє. Журналіст захотів оселитися в домі, де розмістилася редакція його газети.

Ось яка суперниця була в наївної пані де Ванденес. Фантазія Рауля наче кільцем з'єднувала актрису з графинею; жахливий вузол, який у часи Людовіка XV одна герцогиня рішуче розрубала, розпорядившись отруїти Адрієнну Лекуврер35,— помста цілком зрозуміла, якщо зважити на непрощенність образи.

Флоріна не стала перешкодою для щойно розбудженої пристрасті Рауля. Передбачаючи, що нелегка справа, яку він замислив, поглине невідомо скільки грошей, вона захотіла на півроку поїхати на гастролі. Рауль завзято провадив переговори й домігся успіху, завдяки чому став іще дорожчим для Флоріни. Наділена тверезим глуздом, мов селянин із Лафонтенової байки, який дбає про обід, поки вельможі втішаються бесідою, актриса подалася в провінцію і за кордон добувати гроші, щоб підтримати знаменитого письменника, поки він пробиватиметься до влади.

Досі мало художників бралися змалювати кохання, яким воно буває у вищих сферах суспільства — кохання сповнене величі й таємної слабості, страшне тим, що часто залежить від найдурніших, найбанальніших обставин або стає жертвою втоми. Можливо, тут нам пощастить змалювати його бодай у загальних рисах.

Наступного дня після балу в леді Дадлі, уся під владою своїх мрій, Марі була переконана, що Рауль кохає її, а Рауль вважав себе обранцем Марі, хоча ні він, ні вона не мовили жодного, навіть боязкого слова признання. І дарма що обоє не досягли віку, коли чоловіки й жінки скорочують попередні переговори, вони швидко йшли до мети. Рауля, пересиченого втіхами, вабило в ідеальний світ, а Марі, яка й на думці не мала грішити, і не уявляла собі, що вона може цей ідеальний світ покинути. Тому їхнє кохання було напрочуд невинним і чистим, але й на диво палким та ніжним у мріях. Графиня плекала думки, гідні рицарської епохи, але цілком пристосовані до сучасності. Вона обрала собі таку роль, що відраза, яку почував Фелікс до Натана, вже не могла стати перешкодою для її кохання. Чим менше пошани заслуговував би Рауль, тим благороднішим ставало б її почуття до нього. Палкі слова поета знайшли відгук не так у неї в серці, як у душі. Голос жаги розбудив почуття милосердя,— царицю чеснот,— і воно майже освятило в очах Марі бентегу, радощі й пал кохання. Стати для Рауля провидінням у образі жінки — хіба це не благородний порив? Солодкою і втішною здалася їй думка, що своєю білою слабкою рукою вона підтримуватиме колоса,— чиїх глиняних ніг вона не хотіла бачити,—

заповнюватиме порожнечу його життя, стане таємним творцем його славного майбутнього, допоможе йому кинути виклик долі й здолати її, вишиватиме йому шарф для турніру, добуватиме йому зброю і даруватиме амулети проти злого чаклунства та бальзам для ран! Для жінки, вихованої, як Марі, побожної і шляхетної, кохання неодмінно мало вилитись у почуття солодкого милосердя. Звідси її сміливість. Чисті почуття компрометують себе з погордливою зневагою до оточення — в цьому вони схожі на безсоромні почуття куртизанок. Графиня зуміла переконати себе, що не порушує подружньої вірності,— хоча доводи її були хибні,— і цілком віддалася радості любити Рауля. Всі дрібниці життя сповнилися для неї чару. Будуар, у якому Марі думала про Рауля, став святилищем. Дивлячись на свій гарненький письмовий прибор, вона уявляла собі, з якою втіхою писатиме тут йому, читатиме і ховатиме його листи, відповідатиме на них. Уміння гарно вдягатися — ця висока поезія жіночого життя, якою графиня де Ванденес давно переситилась чи якої просто не розуміла — раптом набрало для неї магічної привабливості, стало — як і для всіх жінок — постійним виразом таємної думки, мовою, символом. Скільки втіхи приносить ретельно обмірковане вбрання, вдягнене, щоб йому сподобатися, щоб йому зробити честь. Вона наївно віддалася цим милим дрібничкам, які забирають у парижанки так багато часу і надають глибокої значущості всьому, що ви бачите в неї, у ній і на ній. Хіба заради самих себе жінки бігають по крамницях шовкових матерій, ходять до модисток та до кравців? Постарівши, вони втрачають інтерес до чепуріння. Коли, прогулюючись, ви побачите жінку, що зупинилася перед вітриною, придивіться до неї пильно. "Чи гарнішою я здамся йому в цьому вбранні?" — ось що написано на її прояснілому обличчі, у блискучих очах, в усмішці, яка тремтить на її устах.

Бал у леді Дадлі відбувся в суботу ввечері; у понеділок графиня де Ванденес поїхала в Оперу, впевнена, що зустріне там Рауля. І справді, Рауль стояв на сходах, перед рядами амфітеатру. Він опустив очі, коли графиня увійшла до своєї ложі. З якою солодкою втіхою Марі помітила, що її коханий сьогодні поставився до свого вбрання дуже уважно. У цього гордого мислителя, що зневажав елегантність, волосся було

акуратно причесане й укладене кучерями, які поблискували від помади; жилет на ньому відповідав моді, краватка була добре зав'язана, складки на маніжці бездоганні. Руки, наскільки їх було видно з-під жовтих рукавичок, приписаних етикетом, здавалися дуже білими. Рауль стояв, склавши руки на грудях, наче позував для портрета, цілковито байдужий до всієї зали і сповнений погано прихованого нетерпіння. Його погляд, хоч і опущений, здавалося, був звернений у бік обтягнутого червоним оксамитом бар'єру, на який спиралася рука Марі. Фелікс сидів у протилежному кутку ложі, майже спиною до Натана. Кмітлива графиня вмостилася так, щоб їй було зручно бачити колону, до якої прихилився Рауль. Отже, за одну мить Марі змусила цього чоловіка з його гострим і дотепним розумом зректися свого цинічно-байдужого ставлення до одежі. Будь-яка жінка, від найбанальнішої до найрозумнішої, мліє від захвату, побачивши в одній з таких метаморфоз незаперечний доказ своєї влади. Змінитися — означає оголосити себе рабом. "Правду вони казали. Велике щастя відчувати, що тебе розуміють",— подумала Марі, згадавши повчання своїх лукавих наставниць.

Ковзнувши по залі поглядом, який усе бачить, закохані переглянулись. Вони зрозуміли одне одного, і обоє спізнали таке почуття, ніби небесна роса освіжила їхні серця, що палали вогнем чекання. "Я цілу годину провів у пеклі, але тепер милуюся небом",— промовляли очі Рауля. "Я знала, що ти тут, та хіба я вільна?" — відповіли йому очі графині. Злодії, шпиги, коханці, дипломати — одне слово, усі раби, і тільки вони знають, які можливості таїть погляд, якою радістю він обдаровує. Лише їм відомо, скільки проникливості, ніжності, розуміння, гніву або підлого лукавства несе в собі цей мінливий, одухотворений промінь світла. Рауль відчув, що його кохання стає дибки під острогами необхідності, але міцніє перед перешкодами. Між сходинкою, на якій він стояв, і ложею графа Фелікса де Ванденеса було навряд чи більше тридцяти футів, але здолати цю коротку відстань він не міг. Пойнятому шаленим нетерпінням мислителеві, якому перехід від бажання до втіхи досі давався легко, це вузьке, проте неподоланне провалля навіювало бажання перенестись до графині стрибком тигра. В

нападі безсилої люті він спробував промацати грунт і відверто вклонився графині. Вона відповіла тим легким зневажливим кивком, якими жінки відбивають у залицяльника всяку охоту до дальших дій. Граф Фелікс обернув голову, щоб глянути, хто кланяється його дружині; помітивши Натана, він не вклонився йому, а вдав, ніби дивується його зухвальству, і повільно відвернувся, сказавши дружині кілька слів, якими, очевидно, схвалив її вдавану зневагу. Не було сумніву, що двері ложі зачинені для Натана, і той подивився на Фелікса страшним поглядом. То був погляд, у відповідь на який Флоріна колись сказала: "Гляди, не пропали свого капелюха!" Пані д'Еспар, одна з найзухваліших жінок тієї епохи, все бачила із своєї ложі. Вона досить голосно й байдуже кинула: "Браво!" Маркіза сиділа якраз над Раулем; він обернувся до неї і вклонився їй. Відповіддю йому була люб'язна усмішка, яка так явно означала: "Якщо вас женуть звідти, ходіть сюди!" — що Рауль відійшов від своєї колони й попрямував з візитом до маркізи д'Еспар. Йому необхідно було там з'явитися, він хотів показати тому вельможному нікчемі графові де Ванденесу, що слава варта походження і що перед Натаном відчиняються всі двері, прикрашені гербами. Маркіза посадила його навпроти себе. Їй хотілося познущатися з нього.

— Пані де Ванденес сьогодні просто чудова,— сказала маркіза таким тоном, ніби йшлося про його нову книжку, від якої вона в захваті.

— Так,— байдуже відповів Рауль,— пір'я марабу їй вельми до лиця. Але вона занадто йому вірна, вона й позавчора була в цьому уборі,— додав він невимушено, щоб цим критичним зауваженням спростувати солодку співучасть, у якій підозрювала його маркіза.

— Ви знаєте прислів'я: "Свято добре сьогодні, якщо триватиме й завтра"? — сказала вона.

Щодо обміну репліками літературні знаменитості не завжди можуть змагатися з маркізами. Рауль вирішив прикинутися дурним — такий останній засіб розумних людей.

— Це прислів'я передає мої почуття,— сказав він, дивлячись на маркізу закоханим поглядом.

— Ваша відповідь надто запізнилася, щоб я могла повірити в її щирість,— сказала вона, засміявшись.— Не будьте таким скромником; адже вчора над ранок графиня де Ванденес здалася вам чарівною у пір'ї марабу. Вона знає це і тому знову надягла його для вас. Вона вас любить, ви обожнюєте її; все сталося надто швидко, але нічого неприродного в цьому нема — як на мою думку. Якби я помилялася, ви не м'яли б так люто свою рукавичку. Вас доводить до нестями те, що ви змушені сидіти зі мною, а не в ложі свого божества, куди вас не допустила світська гординя, і слухати, як вам пошепки кажуть слова, що їх ви хотіли б почути сказаними на повен голос.

Рауль справді бгав рукавичку, показуючи на диво чисту руку.

— Графиня де Ванденес надихнула вас на жертви,— провадила маркіза, пильно й безцеремонно роздивляючись цю руку,— яких ви досі не приносили світському товариству. Мабуть, вона в захваті від свого успіху і, може, навіть, запишається трохи: але я на її місці, либонь, ще дужче запишалася б. Досі її вважали тільки за жінку з витонченим розумом, а тепер вважатимуть геніальною. Ви нам опишете її в якомусь своєму милому романі — вони виходять у вас так добре. Любий друже, не забудьте в ньому й про Фелікса, зробіть це заради мене. Далебі, він надто вже самовпевнений. Такої пихи я не простила б і Юпітеру Олімпійському — єдиному міфологічному богові, вбезпеченому, як кажуть, від нещасливих випадків.

— Маркізо, яким же ницим ви мене вважаєте, коли думаєте, що я здатен торгувати своїми почуттями, своєю любов'ю! — вигукнув Рауль.— Краще вже за англійським звичаєм накинути жінці на шию мотузку й повести її на торжище, ніж удатися до такої літературної підлоти.

— Але я знаю Марі, вона вас про це сама попросить.

— Вона на таке не здатна,— палко заперечив Рауль.

— То ви вже її так добре знаєте?

Рауль засміявся з себе самого — автор комедій спіймався на гачок властивого для комедій прийому.

— Вистава відбувається вже не там,— сказав він, показавши на сцену,— а тут, у вашій ложі.

Він узяв лорнетку й почав для годиться роздивлятися залу.

— Ви на мене гніваєтесь? — спитала маркіза, скоса дивлячись на нього.— Хіба я так чи так не розгадала б вашої таємниці? Ми легко помиримося. Приходьте до мене, я приймаю щосереди. Наша люба Марі не пропустить жодної моєї вечірки, як тільки побачить там вас. Я на цьому виграю. Іноді вона навідує мене між четвертою і п'ятою дня. Я жінка добра і зарахую вас до невеличкого числа фаворитів, які бувають у мене о цій годині.

— Оце такий він, світ! — сказав Рауль.— Адже мені казали, що ви жінка зла.

— Я буваю злою з необхідності,— відповіла маркіза.— Треба іноді захищатися, чи не так? Але вашу графиню я обожнюю. Ви будете щасливі, вона така мила! Ви будете перший, чиє ім'я вона закарбує в своєму серці з тією дитячою радістю, якою тішаться всі щиро закохані, навіть капрали, коли вони вирізають ініціали коханої на корі дерева. Перша любов жінки прекрасна. Розумієте, пізніше в наших пестощах, у наших ласках з'являється щось від науки. Така стара жінка, як я, може сказати правду, вона вже не боїться нічого й нікого, навіть журналіста. Знайте ж, що в зрілому віці ми вміємо давати вам щастя; та коли ми закохуємося вперше, ми самі прагнемо щастя і тому страшенно тішимо вашу гординю. Усе тоді для нас солодка несподіванка, наше серце

сповнене наївності. Ви надто поет і, звичайно, віддасте перевагу квітам перед плодами. Але цікаво, що ви скажете через півроку.

Рауль, як усі злочинці, вдався до тактики заперечень, але цим тільки дав зброю до рук своїй грізній супротивниці. Незабаром він уже геть заплутався в тенетах найдотепнішої, найнебезпечнішої з розмов, у яких парижанки почувають себе, наче риба у воді, він боявся зрадити себе мимовільним зізнанням, що його маркіза негайно використала б для своїх кпинів. Коли в ложу увійшла леді Дадлі, він визнав за найкраще відкланятись.

— Ну як, далеко вони зайшли? — спитала англійка.

— Вони нестямно закохані одне в одного. Натан сам мені це щойно сказав.

— Хотіла б я, аби він був ще потворніший,— відповіла леді Дадлі, кинувши на Фелікса погляд гадюки.— Втім, він саме те, чого я прагнула: син єврея-тандитника, що збанкрутував і помер незабаром після одруження, але мати в нього була католичка і, на жаль, охрестила його.

Леді Дадлі щойно довідалася про походження Натана, яке він так старанно приховував, і наперед тішилася, готуючись натякнути про це в якій-небудь дошкульній репліці на адресу Ванденеса.

— А я ж тільки-но запросила його бувати в мене! — сказала маркіза.

— А я хіба не приймала його вчора? — відповіла леді Дадлі.— Є втіхи, моє золотко, які обходяться нам дуже дорого.

Звістка про роман Рауля і графині де Ванденес облетіла в той вечір усе товариство. Дехто не хотів цьому вірити й навіть обурювався, але подруги графині леді Дадлі, маркіза д'Еспар і пані де Манервіль з таким надмірним запалом захищали її, що багатьом чутка стала здаватися

цілком імовірною. Рауль, переможений необхідністю, прийшов увечері в середу до маркізи д'Еспар і побачив добірне товариство, яке там збиралося. Марі була без Фелікса, і тому Раулю пощастило обмінятися з нею кількома фразами, виразними більше за інтонацією, ніж за змістом. Пані де Кан остерегла графиню, що про неї пліткують, і та зрозуміла, що її становище у світі накладає на неї певні обов'язки; вона дала це зрозуміти і Раулю.

Ось чому серед того блискучого товариства єдиною розрадою обох були відчуття, що жевріють на самому дні душі, відчуття, пробуджувані думками, голосом, рухами, позою коханої людини. Душа в таких випадках палко горнеться до дрібниць. Іноді погляди обох прикипають до однієї й тієї самої речі, закарбовуючи в ній, так би мовити перехоплену і знову випущену думку. Під час розмови ти милуєшся злегка виставленою вперед ногою, тремтячою рукою, пальцями, що крутять яку-небудь абищицю, промовисто мнучи її, присовуючи й відсовуючи. Тоді вже говорять не думки, не слова, а речі, й говорять так багато, що часто закоханий полишає іншим передавати коханій жінці чашку, цукорницю і все таке інше, боячись виказати своє хвилювання підглядачам, які начебто нічого не помічають, а бачать усе. Міріади притлумлених жадань, безумних надій, нестямних думок миготять у поглядах. Потиски рук, приховані від тисячі очей невсипущих аргусів, набувають красномовності довгого листа і любострасної жаги поцілунку. В усьому собі відмовляючи, кохання тільки міцніє, воно спирається на всі перешкоди, щоб піднестися вгору. А потім, частіше проклинаючи, ніж долаючи ці бар'єри, воно рубає їх і кидає у вогонь, щоб підтримати його. В таких випадках жінка має змогу спостерегти силу своєї влади, бачачи, як применшує себе велике кохання, відступає, ховається у схвильованому погляді, в нервовому тремтінні, за банальною фразою ввічливості. Скільки разів одне-однісіньке слово, сказане на нижній приступці сходів винагороджувало закоханого за притлумлені муки, за пусте базікання, в якому минув весь вечір?

Рауль, що зневажав світське товариство, вилив свою лють у промовах і був незрівнянний. Кожен відчував у його словах люте

гарчання — адже митці не терплять перешкод. Цей нестямний гнів у дусі Роланда36, цей гострий розум, який усе нищив, усе розбивав, усе трощив дошкульним словом, наче важким обухом, зачарував Марі й розважив товариство; усі щиро втішалися, так наче бачили перед собою обтиканого бандерильями розлюченого бика на арені іспанського цирку.

— Хоч би скільки ти все громив, ти не створиш навколо себе порожнечі,— сказав Раулю Блонде.

Ці слова примусили Рауля опам'ятатись, і він перестав виставляти своє роздратування напоказ. Маркіза запропонувала йому чашку чаю і сказала досить голосно, щоб почула графиня де Ванденес:

— Ви дуже кумедний, приходьте ж іноді до мене о четвертій пополудні.

Рауля образило слово "кумедний", хоч воно й послужило підставою для запрошення. Він замовк і сам почав слухати інших, як ті актори, що видивляються на публіку, замість грати роль. Блонде відчув жалість до нього.

— Ти, друже, поводишся у товаристві так, наче ти у Флоріни,— сказав він йому.— Тут ніколи не дають волі гніву, не виголошують довгих промов, тільки вряди-годи вставляють у розмову гостре слівце, зображують цілковитий спокій у ту мить, коли відчувають невтримне бажання викинути співрозмовника у вікно, лагідно посміюються, вдають чемну шанобливість, звертаючись до жінки, яку обожнюють, і не хвицаються, як віслюк посеред дороги. Тут, хлопче, кохають згідно з правилами етикету. Ти повинен або викрасти пані де Ванденес, або поводитися пристойно. А то надто ти скидаєшся на одного з коханців, що їх ти описував у своїх романах.

Натан слухав, похнюпивши голову, схожий на лева, який потрапив у тенета.

— Ноги моєї тут більше не буде,— сказав він.— Чай у цієї ляльковоїмаркізи обходиться мені надто дорого. Я здаюся їй кумедним! Тепер я розумію, чому Сен-Жюст37 посилав цих панів на гільйотину!

— Завтра ти знову прийдеш сюди.

Блонде вгадав правильно. Пристрасть так само легкодуха, як і жорстока. Другого дня після довгих вагань між "піду" і "не піду", Рауль покинув своїх компаньйонів у самому розпалі важливих дебатів і помчав у передмістя Сент-Оноре, до маркізи д'Еспар. Коли він розплачувався біля воріт з візником, під'їхав чудовий кабріолет Растіньяка, і самолюбство Натана було вражене: він вирішив завести собі елегантний кабріолет і неодмінного грума. Екіпаж графині де Ванденес стояв біля під'їзду. Серце в Рауля розквітло радістю, коли він його побачив. Марі скорялася своїй пристрасті, як стрілка годинника скоряється пружині. Вона сиділа у кріслі біля каміна, у вітальні. Вона не подивилася на Натана, коли сповістили про його прихід, а стала споглядати його в дзеркалі, знаючи, що до нього обернеться господиня дому. Кохання, таке зацьковане у світському товаристві, мусить удаватися до цих маленьких хитрощів: воно наділяє життям дзеркала, муфти, віяла, корисність яких далеко не всі жінки усвідомлюють повною мірою.

— Пан міністр щойно твердив,— звернулася до Натана маркіза д'Еспар, показуючи очима на де Марсе,— ніби роялісти і республіканці дійшли згоди. Вам, мабуть, щось про це відомо?

— Коли й справді так, то що в цьому поганого? — відповів Рауль,— Предмет ненависті у нас спільний, у цьому ми одностайні. Ми тільки любимо різні речі. От і все.

— Таке єднання видається щонайменше дивним,— сказав де Марсе, глянувши на графиню де Ванденес, потім — на Рауля.

— Довго воно не триватиме,— озвався Растіньяк, що надміру захоплювався політикою, як усі новачки.

— А що думаєте про це ви, люба? — звернулася маркіза до графині.

— Я не розуміюся на політиці.

— Ви втягнетесь у неї, пані,— сказав де Марсе,— коли ввійдете до спілки з нашим ворогом.

Натан і Марі зрозуміли цей натяк тільки тоді, коли де Марсе пішов. Растіньяк подався за ним, а маркіза провела обох до дверей вітальні. Закохані вже не думали про ущипливі натяки міністра, адже на кілька хвилин вони залишилися наодинці. Марі швидко скинула рукавичку, простягла Раулеві руку, і він поцілував її так палко, наче йому було вісімнадцять років. Очі в Марі променіли ніжністю, а в очах Рауля заблищали сльози, завжди готові до послуг людей нервового темпераменту.

— Де можна вас бачити, говорити з вами? — сказав він.— Я помру, якщо вічно доведеться маскувати свій голос, погляд, серце, кохання!

Зворушена його слізьми, Марі пообіцяла їздити на прогулянку до Булонського лісу щодня, коли дозволятиме погода. Ця обіцянка подарувала Раулеві більше щастя, ніж він спізнав його за п'ять років життя з Флоріною.

— Мені стільки треба сказати вам! Я так страждаю від мовчанки, на яку ми приречені!

Коли увійшла маркіза, Марі дивилася на Рауля сп'янілими від кохання очима, нездатна відповісти.

— Невже у вас не знайшлося відповіді для де Марсе? — спитала маркіза, заходячи.

— Треба шанувати небіжчиків,— відповів Рауль.— Хіба ви не бачите, що він уже однією ногою в могилі? А Растіньяк хоче доглянути його до смерті, він сподівається потрапити до заповіту.

Графиня послалася на необхідні візити й вирішила піти, щоб не ставити себе в незручне становище. Задля цієї чверті години Рауль пожертвував своїм найдорогоціннішим часом, найважливішими інтересами. Марі ще не знала в усіх подробицях, як то нелегко жити отак, пташкою на гілці, й водночас працювати, як віл, давати раду найзаплутанішим справам. Коли два створіння, поєднані вічним коханням, живуть разом, спільно обговорюючи труднощі, які постають перед ними і цілком довіряючи одне одному; коли дві душі вранці й увечері обмінюються своїми прикрощами, як уста обмінюються зітханнями, коли вони тривожаться однією тривогою і вдвох тремтять перед тими самими перешкодами, тоді жінка все бере до уваги: чоловік не запізнюється, приходить вчасно — і вона знає, що з його боку це справжня жертва, принесена на олтар кохання; вона поділяє турботи, клопіт, труди свого закрученого у вирі життя супутника; вона нарікає лише на обставини; вона вже не сумнівається, бо знає і розуміє, як важко людині боротися за виживання. Та коли пристрасть тільки народжується з її палкими поривами, недовірою та вимогливістю, коли закохані ще не знають одне одного; коли знуджені дозвіллям жінки мають перебільшене уявлення про свою гідність і хочуть, щоб кохання завжди стояло на чатах біля їхніх дверей, щоб поклонник у всьому беззастережно скорявся їм, навіть коли йому велять скоїти вчинок, що загрожує йому згубою,— таке кохання в наші часи у Парижі накладає на чоловіка надто тяжкі обов'язки. Світські жінки досі перебувають під впливом традицій XVIII століття, коли кожен мав надійне і визначене становище. Мало жінок знають, як нелегко живеться більшості чоловіків — адже їм треба зміцнювати своє становище, здобувати визнання, наживати статок. Нині забезпечених людей можна полічити на пальцях, тільки в дідів є час для кохання, а чоловіки молодші веслують на

галерах шанолюбства, як Натан. Жінки ще зовсім не звикли до цієї зміни у звичаях; маючи скільки завгодно дозвілля, вони й інших вважають так само вільними; вони собі не уявляють, що існують інші турботи, інші цілі, крім їхніх власних. Хай би навіть коханець здолав Лернейську гідру38, щоб прийти до неї, ніякої в цьому заслуги вона не побачить; головне, що він у неї, і вона щаслива; жінки вдячні тільки за свої радощі, а чого вони коштують, їх не цікавить. Вигадавши якусь жіночу хитрість, вони потім на дозвіллі відшліфовують її до блиску. Поки ви гнули залізні прути якої-небудь життєвої потреби, вони тим часом одягали рукавички і вбиралися в плащ своєї лукавої витівки; пальма першості належить їм і не здумайте змагатися з ними. Втім, вони мають рацію: як не порвати з усім заради жінки, котра поривається з усім задля вас? Вони вимагають не більше, ніж дають. Повертаючись додому, Рауль зрозумів, як важко буде йому водночас підтримувати своє великосвітське кохання і тягти десятиупряжну колісницю газетярства, писати п'єси для театру і давати лад своїм заплутаним справам.

"Газета сьогодні буде вкрай погана,— думав він дорогою.— Ось уже другий номер вийде без моєї статті!"

Графиня де Ванденес тричі була в Булонському лісі й тричі не зустріла там Рауля. Вона щоразу поверталася додому в розпачі, у тривозі. А Натан вирішив з'явитися там тільки в усьому блиску короля журналістики. Минув цілий тиждень, поки він знайшов підходящу пару коней, кабріолет та грума, переконавши компаньйонів у необхідності берегти його дорогоцінний час і віднести витрати на екіпаж на рахунок загальних видатків газети. Компаньйони Натана, Массоль і дю Тійє, так люб'язно погодилися на його прохання, що видалися йому найчудовішими у світі людьми. Без цієї допомоги життя стало б для Рауля нестерпним; незважаючи на домішані до нього втіхи ідеального кохання, воно перетворилося б на справжнє пекло, і багато людей навіть міцнішого здоров'я були б не в спромозі витримати таку гонитву за щастям. Бурхлива і розділена пристрасть займає багато місця навіть у житті звичайної людини; але спрямована на жінку такого високого суспільного становища, як графиня де Ванденес, вона мала поглинути

життя чоловіка настільки заклопотаного справами, як Рауль. Ось ті обов'язки, які вона накладала на нього, вимагаючи віддавати їм перевагу над усіма іншими. Майже щодня між другою і третьою годинами він повинен був кататися верхи в Булонському лісі з виглядом безтурботного світського гультяя. Там він довідувався, в якому домі чи театрі він зможе увечері зустрітися з графинею де Ванденес. Із світських віталень він виходив лише близько півночі, почувши перед тим кілька довгосподіваних слів, крадькома перехопивши — під столом, у дверях або біля карети — якісь крихти ніжності. Увівши Рауля до світського товариства, Марі часто влаштовувала так, що його запрошували на обід у деякі доми, де вона бувала. Адже це було так просто! З гордості, захоплений пристрастю, Рауль не смів заговорити про свої справи. Він мусив скорятися найпримхливішим забаганкам своєї наївної повелительки і водночас стежити за дебатами в парламенті, за круговертю політичних подій, спрямовувати свою газету і ставити у театрах дві свої п'єси — він не міг відмовитися від цього вкрай необхідного йому джерела прибутків. Досить було графині де Ванденес зробити гримаску, коли він пробував відмагатись від якогось балу, концерту або прогулянки,— і задля її втіхи Рауль жертвував своїми інтересами. Покинувши світське товариство після першої години ночі, він потім працював до восьмої-дев'ятої ранку і майже не спав, бо вдень доводилося обговорювати тисячу питань внутрішньої політики і погоджувати погляди газети з думкою впливових людей, від яких він залежав. Журналістика в наші часи стикається з усім: з промисловістю, із суспільними й приватними інтересами, з новими починаннями, з усіма літературними шанолюбами та з їхніми виробами. Коли змучений, засмиканий Натан, набігавшись із редакції до театру, з театру до палати депутатів, з палати — до різних кредиторів, з'являвся перед Марі — а він мусив з'являтися перед нею із спокійним, щасливим обличчям, гарцювати на коні біля її карети з невимушеністю безтурботного денді, стомленого лише своїм щастям; коли в нагороду за таку відданість, за жертви, про які було відомо тільки йому, він діставав одні тільки ніжні слова та милі запевнення у вічній прихильності, та палкі потиски рук у короткі секунди усамітненості, пристрасні слова у відповідь на його признання, він мимоволі думав про те, що безглуздо приховувати від

неї, яку непомірно високу ціну платить він за ці "дрібні подачки", як висловилися б наші предки. Нагода порозумітися не змусила себе чекати. Одного чудового квітневого дня в безлюдному куточку Булонського лісу графиня дозволила Натанові взяти себе під руку; вона збиралася влаштувати йому милу сцену з приводу тих дрібничок, з яких жінки уміють споруджувати гори. Через те вона зустріла його не з усмішкою на устах, не з прояснілим від щастя обличчям, не з веселими очима, в яких би сяяв відблиск лукавої і тонкої думки, а стримано і серйозно.

— Що з вами? — запитав Натан.

— Не зважайте на ці дрібнички. Хіба вам не відомо, що жінки — діти?

— Вам неприємно мене бачити?

— Чи приїхала б я сюди?

— Але ви не всміхаєтесь мені, ви наче гніваєтеся на мене.

— Вам здається, я суплюся на вас, так? — мовила вона з покірливим виглядом, який напускають на себе жінки, коли прикидаються жертвами.

Натан мовчки ступив кілька кроків. Серце у нього стислося від сумного передчуття.

— Мабуть,— сказав він нарешті,— йдеться про одне з тих безглуздих побоювань, про хмарку підозри, яка для вас іноді затуляє найважливіші у світі речі. Ви вмієте порушити рівновагу земної кулі, кинувши на терези соломинку!

— Іронія? Я цього чекала,— сказала вона, похнюплюючись.

— Марі, ангеле мій, невже ти не розумієш, що я сказав ці слова, прагнучи вирвати у тебе твою таємницю?

— Моя таємниця залишиться таємницею і після того, як ви довідаєтеся про неї.

— То скажи ж...

— Ви не любите мене,— заявила вона, скоса кинувши на нього лукавий погляд, яким жінки дивляться на чоловіка, коли хочуть його помучити.

— Не люблю?! — вигукнув Натан.

— Так, у вас надто багато справ. Що означаю я посеред колотнечі, в якій ви вічно перебуваєте? Ви весь час забуваєте про мене. Вчора я приїхала сюди, я вас чекала.,.

— Але ж...

— Я вдягла для вас нову сукню, а ви не прийшли. Де ви були?

— Але ж...

— Я й гадки не мала, де вас шукати. Поїхала до маркізи д'Еспар, але вас не було й там.

— Але ж...

— Увечері в Опері я очей не відводила від балкону. Щоразу, як відчинялися двері, серце в мене так тьохкало, мало не розривалося.

— Але ж...

— Який то був вечір! Ви собі навіть не уявляєте, скільки я вистраждала.

— Але ж...

— Життя втрачаєш від таких хвилювань...

— Але ж...

— Оце й усе,— сказала вона.

— Життя справді легко втратити,— промовив Натан,— і через кілька місяців ви мене згубите. Я не можу знести ваші несправедливі докори і зараз розкрию вам свою таємницю. То ви кажете, я не люблю вас?.. Я вас занадто люблю!

І він яскравими фарбами змалював своє становище, розповів, як не спить ночами, у скількох місцях треба бувати йому о певній годині, як потрібен йому успіх, які суворі вимоги ставить газета до своїх працівників, адже вони повинні раніше від усіх і безпомилково давати оцінку подіям під постійною загрозою втрати свого впливу; пояснив їй і те, як швидко треба вивчати безліч питань, що в нашу бурхливу добу проносяться наче хмари в грозовому небі.

Та виявилося, що помиляється все ж таки Рауль. Маркіза д'Еспар правду казала: немає нічого наївнішого, ніж перше кохання. Негайно з'ясувалося, що "занадто любить" Марі, а не Рауль. Любляча жінка у всьому знаходить підстави для радості, втіхи і самозречення. Перед видовищем цього грандіозного життя графиня прийшла в захват. Раніше вона уявляла собі Натана великою людиною, тепер він видався їй величним. Вона дорікнула собі в надмірному коханні, попросила його не пропускати ділових зустрічей; але поглядом, спрямованим у небо, вона применшила значення його шанолюбних поривань. Вона чекатиме!

Віднині вона жертвуватиме своїми радощами. Вона хотіла бути лише сходинкою, а стала перешкодою!.. Вона заплакала з розпачу.

— Жінки, мабуть, здатні тільки кохати,— сказала вона із слізьми на очах.— Чоловіки мають тисячу способів діяти, а ми можемо тільки думати, молитися, обожнювати.

Така любов вимагала винагороди. Мов соловейко, який збирається стрибнути з гілки до струмочка, вона оглянулась навкруги: чи вони тут самі, чи тиша не ховає якого-небудь свідка. Потім підвела голову до Рауля, а він нахилив свою; вона подарувала йому поцілунок,— перший у її житті поцілунок, який вона дала покрадьки,— і такою щасливою, як у ту мить, вона не почувала себе уже п'ять років. Рауль почув себе винагородженим за всі страждання. Вони пішли, майже не усвідомлюючи, куди прямують, по дорозі з Отейля в Булонь — їм треба було повернутися до своїх екіпажів. Рауль повірив цьому поцілунку, подарованому з тією скромною простотою, яка випливає із святості почуття. Усе зло йшло від світу, а не від цієї жінки, так самозабутньо відданої йому. Рауль більше не досадував на муки свого шаленого життя, а Марі забула про них у полум'ї свого першого жадання, як і кожна жінка, котра не спостерігає щогодини жахливих борінь такого небуденного існування. Охоплена почуттям вдячного захвату, притаманного жіночій пристрасті, Марі наче ковзала розкутою, легкою ходою по дрібненькому піску бічної алеї, обмінюючись із Раулем небагатьма, але схвильованими і повними глибокої значущості словами. Небо було безхмарне, на гіллястих деревах починали розпукуватися бруньки і де-не-де з-під безлічі бурих лушпинок пробивалися світло-зелені ріжечки. На кущах, березах, вербах, тополях уже зеленіло перше ніжне, майже прозоре листячко. Жодна душа не встоїть проти такої гармонії. Кохання пояснювало графині природу, як щойно пояснило закони суспільства.

— Як би я хотіла бути єдиним у вашому житті коханням! — сказала вона.

— Ваше бажання здійснилося,— відповів Рауль.— Ми дали спізнати одне одному справжню любов.

Він казав те, що думав. Граючи перед цим недосвідченим серцем роль бездоганно чистого чоловіка, Рауль спіймався на власні фрази, оздоблені високими почуттями. Його захоплення, спочатку корисливе і марнославне, перетворилося на щиру любов. Почавши з брехні, він став говорити правду. До того ж у кожного письменника жевріє прагнення схилятися перед духовною красою і загасити його нелегко. І нарешті, якщо чоловікові доводиться приносити жертви, він неминуче починає цікавитися створінням, яке вимагає їх. Світські жінки, як і куртизанки, відчувають цю істину і, може, навіть, несвідомо використовують її у своїх інтересах. Отож і графиня, після першого пориву вдячності й подиву, прийшла в захват від того, що надихнула Рауля на такі жертви, на подолання таких труднощів. В неї закохався чоловік, гідний її! Рауль і не здогадувався, до чого зобов'язує його вдавана велич. Жінки не дозволяють своєму коханцеві сходити з п'єдесталу. Божеству не прощають жодної дрібної риси. Марі не знала ключа до загадки, якого Рауль дав своїм друзям, коли вони вечеряли у Вері. Перші десять років молодості цього письменника, що вибився з низів, забрала боротьба; і тепер він хотів, щоб його кохала одна з цариць великосвітського товариства. Марнославство, без якого кохання недовговічне, як сказав Шамфор, підтримувало його пристрасть і мало підсилювати її з кожним днем.

— Можете ви заприсягтися мені, що не належите й ніколи не належатимете жодній іншій жінці? — сказала Марі.

— Для іншої жінки в моєму житті не знайдеться ні часу, ні місця в серці,— відповів він і не вважав, що сказав неправду — так зневажав він Флоріну.

— Я вірю вам,— сказала графиня де Ванденес.

Коли вони вийшли на алею, де стояли екіпажі, Марі облишила руку Натана, і той прибрав шанобливу позу, ніби вони тільки щойно зустрілися. Із капелюхом у руці він провів її до коляски, а потім поїхав слідом за нею, вдихаючи куряву, підняту кіньми і дивлячись, як коливаються на вітрі пера її капелюшка, схожі на віти плакучої верби.

Незважаючи на благородну відмову Марі від його жертв, Рауль, спонукуваний пристрастю, з'являвся скрізь, де вона бувала. Він обожнював невдоволений і водночас щасливий вираз обличчя графині, коли вона хотіла й не могла висварити його за те, що він марнує такий потрібний йому час. Марі взяла на себе керівництво роботою Рауля, вона встановила для нього твердий розпорядок дня і залишалася вдома, щоб не давати йому привід відриватися від діла. Щоранку вона читала його газету і стала герольдом слави Етьєна Лусто, чиї фейлетони їй страшенно подобалися, читала вона й статті Фелісьєна Верну, Клода Віньйона та інших колег Натана. Коли помер де Марсе, Марі порадила Раулеві віддати йому належне і з насолодою прочитала велику й чудово написану статтю, в якій Натан віддав хвалу небіжчикові міністру, водночас осудивши його за маккіавелізм та ненависть до мас. Вона була присутня, звичайно, в літературній ложі театру Жімназ, на першій виставі п'єси, якою Натан сподівався підтримати свою справу і яка мала величезний позірний успіх. Графиню обманули куплені оплески.

— Ви не були на прощальному спектаклі в Італійців? — спитала в неї леді Дадлі, до якої вона поїхала після вистави.

— Ні, я була на прем'єрі в Жімназ.

— Не терплю водевілів. Я ставлюся до них, як Людовік Чотирнадцятий до картин Тенірса,— сказала леді Дадлі.

— А я вважаю, що водевілісти багато чого досягли,— озвалася маркіза д'Еспар.— Сучасні водевілі — чарівні комедії. Вони вимагають від акторів таланту й дотепності, і я дивлюся їх з великою втіхою.

— Актори і справді грали чудово,— сказала Марі.— Я кажу про сьогоднішню виставу в Жімназ. П'єса припала їм до смаку, діалог у ній витончений, дотепний.

— Як у Бомарше,— зауважила леді Дадлі.

— Пан Натан поки що не Мольєр, але...— мовила маркіза д'Еспар, дивлячись на графиню.

— ...він ставить водевілі,— продовжила її думку дружина Шарля Ванденеса.

— І валить міністерства,— докинула пані де Манервіль.

Графиня де Ванденес мовчала. В її серці закипав гнів, і вона хотіла б відповісти якоюсь дошкульною реплікою, але не знайшла нічого кращого, як сказати:

— Може, він їх ще ставитиме.

Дами обмінялися поглядом таємничого взаєморозуміння. Коли Марі де Ванденес пішла, Моїна де Сент-Еран вигукнула:

— Таж вона боготворить Натана!

— І не грається в хованки,— сказала маркіза д'Еспар.

Настав травень. Ванденес відвіз дружину в маєток, де вона втішалася лише пристрасними листами Рауля, якому писала щодня.

Розлука з графинею могла б урятувати Рауля від прірви, на краю якої він опинився, якби Флоріна була з ним поруч; але оточували його лише друзі, що перетворилися на його таємних ворогів, як тільки він виявив

намір панувати над ними. Тепер колеги-журналісти ненавиділи Натана, готові, проте, подати йому руку і втішити в разі падіння, а в разі успіху — обожествити. Так воно ведеться в літературному світі. Там люблять тільки тих, хто стоїть нижче, і ставляться вороже до всіх, хто прагне пробитися нагору. Ця загальна заздрість удесятеро побільшує шанси людей пересічних, адже вони ні в кого не викликають ні заздрощів, ні підозри, прокладають собі дорогу, наче кроти, і хай якими будуть дурними, а поприлаштовуються у трьох-чотирьох відділах "Монітера", поки таланти все ще б'ються біля дверей, щоб не дати один одному ввійти. Але найбільшу небезпеку для Рауля становила не глуха ворожість удаваних друзів, яку Флоріна відразу розкрила б, завдяки природженому чуттю куртизанки, що вгадує істину серед тисячі припущень. Два його компаньйони, адвокат Массоль і банкір дю Тійє, замислили впрягти його творчий запал у колісницю, на якій вони зручно розсілись, а потім прибрати його з дороги, як тільки він не зможе постачати газету новими ідеями, чи просто позбавити його цього могутнього засобу впливу, коли вони захочуть скористатися ним самі. Для них Натан був лише певною сумою, призначеною на витрати, літературною силою на десять пер, наданою до їхніх послуг. Массоль, один з тих адвокатів, які вважають за красномовство здатність базікати безупину, володіють даром знуджувати всіх своєю балаканиною, а на зборах, мов чума, занапащають будь-яку нову думку, прагнув пробитися нагору за всяку ціну, але вже не мріяв стати міністром юстиції; ця посада більше його не вабила, бо за останні чотири роки у нього на очах змінилося чи то п'ять чи то шість охоронців печатки. Замість міністерського портфеля він домагався кафедри у відомстві народної освіти і місця в Державній раді, присмачених орденом Почесного легіону. Дю Тійє і барон де Нусінген гарантували йому орден та посаду доповідача в Державній раді, якщо він дбатиме про їхні інтереси. Массоль вважав, що ці двоє мають більше засобів, щоб виконати свої обіцянки, ніж Натан, і сліпо підкорявся їм. Щоб краще обплутати Рауля, компаньйони надали йому безконтрольну владу. Дю Тійє користувався газетою тільки для біржового ажіотажу,— а в цьому Рауль не тямив анічогісінько,— але вже натякнув Растіньякові через барона де Нусінгена, що газета буде мовчазливо прихильна до влади з тією

єдиною умовою, щоб уряд підтримав кандидатуру дю Тійє на депутатське місце барона де Нусінгена, майбутнього пера Франції, обраного до палати невеличким числом виборців у занепалому містечку, куди тепер регулярно надсилали газету, безкоштовно і в багатьох примірниках. Отож банкір і адвокат просто морочили Натана і з величезною втіхою спостерігали за тим, як він царює в газеті, користуючись у ній усіма привілеями та іншими благами, такими втішними для його самолюбства. Натан був у захваті від своїх компаньйонів і вважав їх найчудовішими у світі людьми — як і тоді, коли вони так люб'язно дали згоду на купівлю коней та екіпажа; він думав, що крутить ними як йому заманеться. Люди з багатою уявою, для яких надія — суть життя, не хочуть зрозуміти, що у справах найнебезпечніша мить — це та, коли все йде, як їм хочеться. Такою миттю тріумфу для Натана стало його проникнення у світ фінансистів-політиків — коли дю Тійє познайомив компаньйона з Нусінгеном, привівши його в дім банкіра. Пані де Нусінген зустріла Рауля дуже ласкаво, не так заради нього самого, як заради пані де Ванденес. Та коли в розмові з ним вона ніби мимохідь згадала ім'я графині, Рауль не придумав нічого кращого, як прикритися Флоріною, наче ширмою, і з поблажливою самовтіхою став розводитися про свої взаємини з актрисою, про неможливість порвати з нею. Чи є глузд у тому, щоб зректися певного щастя задля кокеток із Сен-Жерменського передмістя?

Натан, якого ошукували Нусінген і Растіньяк, дю Тійє і Блонде, з марнославства погодився підтримати доктринерів, що формували один із своїх недовговічних кабінетів. А щоб прийти до влади з чистими руками, він, з показної гордості, погребував зібрати податок із кількох підприємств, що виникли за допомогою його газети,— він, який з легким серцем компрометував друзів і не дуже делікатно поводився з тими або тими промисловцями у певні критичні моменти. Ця непослідовність, що пояснювалася його марнолюбством, його амбіціями, часто притаманна людям такого типу. У очах публіки мантія має бути бездоганною, і доводиться іноді позичати в друзів матерію, щоб залатати на ній дірки. І все ж таки через два місяці після від'їзду графині Натан опинився в скрутному становищі й у самому розпалі свого тріумфу пережив кілька

прикрих хвилин. У дю Тійє він узяв наперед сто тисяч франків. Гроші, які дала Натанові Флоріна,— тобто третина першого внеску,— пішли на сплату податків та на устаткування, що поглинуло величезні кошти. Слід було подбати про майбутнє. На прохання письменника банкір видав йому п'ятдесят тисяч франків під векселі терміном на чотири місяці. Таким чином, дю Тійє тримав тепер Рауля у своїх руках. Завдяки цій позичці газета була забезпечена коштами на півроку. На думку деяких літераторів, півроку — це вічність. До того ж за допомогою оголошень, роз'їзних агентів та всяких нездійсненних обіцянок пощастило набрати дві тисячі передплатників. Такий напівуспіх заохотив Натана кидати нові й нові банкові білети в це вогнище. Якби трохи щастя і десь на ту пору стався політичний процес, бучне судове переслідування, то Рауль міг би стати одним із сучасних кондотьєрів, які здобувають перемоги не порохом, а чорнилом. На лихо, дю Тійє позичив йому гроші саме тоді, коли повернулася Флоріна, привізши близько п'ятдесяти тисяч франків. Замість того, щоб приберегти ті гроші на крайній випадок, Рауль, вірячи в успіх,— бо він був йому вкрай необхідний! — принижений думкою, що йому вже довелося брати гроші в актриси, духовно очищений, завдяки коханню, ошуканий підступними вихваляннями підлесників, приховав від Флоріни своє становище і змусив її витратити гроші на нову обставу. За тих умов, які склалися, розкішна декорація теж стала необхідністю. Актрису не треба було й заохочувати до цього. Вона влізла в борги на тридцять тисяч і придбала собі чудовий особняк на вулиці Пігаль, де знову почало збиратися її колишнє товариство. Дім такої особи, як Флоріна, був ніби нейтральною територією, дуже зручною для політичних шанолюбів, що провадили тут свої переговори, як колись Людовік XIV у голландців; вони збирались начебто в Рауля, але завжди без Рауля. Для першого виступу Флоріни після її повернення Натан приберіг п'єсу, головна роль у якій дуже їй пасувала. Цим водевілем Натан збирався розпрощатися з театром. Газети, яким нічого не коштувало зробити Раулеві цю послугу, влаштували Флоріні такий тріумф, що пішла чутка, ніби її запрошують до Французької комедії. В статтях писали, що Флоріна — друга мадмуазель Марс. Бучний успіх оглушив актрису й завадив їй дослідити грунт, по якому ступав Натан; вона жила у світі бенкетів і учт. Повелителька цього двору, завжди

оточена прохачами,— одні пробивали свою книжку, п'єсу, рекламу, інші просили за свою танцівницю, театр або підприємство,— вона впивалася могутністю, яку дарувала їй преса, бачила в ній провістя впливу, що його дає приналежність до уряду. Всі, хто приходив до неї, вихваляли Натана як великого державного діяча. Він не помилився у своєму задумі, він стане депутатом, а згодом посидить і в міністерському кріслі, як багато інших. Актриси рідко сумніваються в тому, що їм лестить. Статті та рецензії надто оспівували талант Флоріни, і вона просто не могла не довіряти газеті та щирості тих, хто її створював. Вона погано знала механізм преси й анітрохи не замислювалася про засоби, які ведуть до успіху. Такі жінки, як Флоріна, цікавляться лише наслідками. Ну, а Натан, той від якогось часу твердо повірив, що вже найближча сесія введе його до уряду разом з двома колишніми журналістами, з яких один, на ту пору вже міністр, навпаки, намагався усунути своїх колег від управління державою, щоб зміцнити власне становище. Після шестимісячної розлуки Натан був радий знову зустрітися з Флоріною і безтурботно повернувся до своїх звичок. Грубу канву свого життя він таємно гаптував найпрекраснішими квітами своєї ідеальної пристрасті й тими втіхами, які розсипала по ній Флоріна. Його листи до Марі були шедеврами кохання, витонченості й стилю. Він називав її сонцем свого життя, він нічого не розпочинав, не спитавши поради у свого доброго генія. Часом він шкодував, що його газета взяла демократичний напрямок і подумував, чи не перекинутися йому на бік аристократії. Та, незважаючи на спритність, з якою Натан умів міняти свої переконання, він розумів, що не зможе так просто перестрибнути зліва направо; вибитись у міністри і то було б легше. Дорогоцінні листи Марі він ховав у портфелі із секретним замком роботи Юре чи Фіше, одного з двох механіків, які оголошеннями та афішами воювали в Парижі за першість у вмінні виготовляти найнадійніші і найнеприступніші замки. Цей портфель зберігався в новому будуарі Флоріни, де Рауль працював. Немає нічого простішого, ніж одурити жінку, яку ніколи раніш не обдурював; адже вона звикла до цілковитої відвертості з боку коханця і не мала підстав сумніватись у ньому. До того ж після свого повернення актриса щодня спостерігала Натанове життя і не помітила нічого незвичайного. Ніколи б їй не спало на думку, що цей портфель, недбало

покладений у шухляду, на який вона майже не звернула уваги, ховає в собі скарби кохання, листи суперниці; вони надходили на редакцію газети, бо так попросив графиню Рауль. Отож з вигляду становище Натана було блискуче. Він мав багато друзів. Дві п'єси, написані спільно з іншими авторами, мали успіх, і це дало йому змогу жити в розкошах, не тривожачись за майбутнє. Його анітрохи не турбував борг, що його він мав повернути дю Тійє, своєму другові.

— Чи можна сумніватися в другові? — казав він, коли у Блонде, що звик усе аналізувати, виникали побоювання.

— Зате у ворогах сумніватись нам не доводиться,— казала Флоріна.

Натан захищав дю Тійє. Дю Тійє — найкращий, найпоступливіший і найчесніший з людей. Життя Натана, цього канатоходця без жердини, налякало б кожного, хто проник би в його таємницю; але дю Тійє спостерігав за ним із спокійною і холодною байдужістю вискочня. Під приязною добродушністю, з якою він ставився до Натана, ховалася жорстока насмішка. Одного дня, вийшовши від Флоріни, він потис Раулеві руку й дивився, як той сідає в кабріолет.

— З яким гонором цей хлоп'яга мчить у Булонський ліс,— сказав він Етьєнові Лусто, великому заздрісникові,— а через півроку він, дивись, опиниться за борги у в'язниці.

— Натан? — вигукнув Лусто. — Ніколи. Адже він має Флоріну.

— А ти певен, друже, що він її збереже? Повір, через півроку ти будеш у нас головним редактором. Адже він і нігтя твого не вартий.

У жовтні векселям Рауля вийшов термін, і дю Тійє люб'язно погодився обміняти їх на нові, але вже тільки на два місяці і на більшу суму з урахуванням додаткової позики та дисконтних відсотків. Переконаний, що доб'ється успіху, Рауль спокійно влазив у борги.

Графиня де Ванденес мала повернутися через кілька днів, на місяць раніше, аніж звичайно,— так безумно прагнула вона скоріше побачити Натана,— і він хотів звільнитися від турбот про гроші на той час, коли знову почне своє неспокійне життя. Листування, в якому слово писане завжди сміливіше, ніж слово усне, де думка, прикрашена квітами красномовства, ширяє вільно і все виражає, довело графиню до найвищого ступеня екзальтації. Вона бачила в Раулі одного з найпрекрасніших геніїв епохи, дивовижну, незаплямлену і гідну поклоніння душу, якої ніхто досі не зрозумів; вона уявляла його собі в гордій позі відважного борця, що простер руку до влади. Незабаром його мова, така піднесена в коханні, залунає з трибуни. Марі жила тепер тільки цим життям, що, наче куля, утворювалося із взаємно перетнутих кругів, у центрі яких був вищий світ. Не знаходячи втіхи в спокійних сімейних радощах, вона перейнялася тривогами цього розбурханого існування, що їх доносило до неї вправне і закохане перо. Вона цілувала листи, написані посеред газетних баталій, листи, які забирали такий дорогоцінний для журналіста час, вона відчувала, чого вони йому коштували, і була переконана, що він любить тільки її, що крім слави та амбіції, в неї немає суперниць. Живучи в самотині, вона відчувала, що всі його помисли з нею і раділа своєму щасливому вибору; Натан був ангелом у її очах.

На щастя, від'їзд Марі до маєтку та перешкоди, що стояли між нею й Раулем, поклали край світським пліткам.

В останні дні осені Рауль та графиня де Ванденес нарешті поновили свої прогулянки до Булонського лісу — тільки там могли вони зустрічатися, поки ще не відкрилися двері світських салонів. Раулеві стало трохи легше втішатися чистими, вишуканими радощами свого ідеального життя й приховувати його від Флоріни: він працював тепер менше, у газеті справи йшли своїм ходом, кожен працівник знав свої обов'язки. Мимоволі він порівнював актрису з графинею, результат був завжди на користь актриси, хоча й графиня від цього не падала в його очах. Знову Рауль, виснажений маневрами, до яких примушувало його почуттєве й розумове захоплення великосвітською жінкою, знаходив у

собі надлюдські сили, щоб виступати зразу на трьох аренах: вищого світу, журналістики й театру. У той час як Флоріна, будучи за все йому вдячною, майже поділяючи його труди і тривоги, вчасно з'являючись і вчасно зникаючи, щедро дарувала Раулеві справжнє щастя, без зайвих балачок, без найменших докорів,— графиня, з її ненаситним поглядом, цнотливо затягнута у тугий корсаж, забувала про його каторжну працю і про те, яких зусиль коштувала йому кожна хвилина побачення з нею. Флоріна й гадки не мала панувати над ним, навпаки, вона поводилася з приязною відданістю кицьки, яка дозволяє коли завгодно брати себе на руки й коли завгодно кидати, при чому вона завжди падає на лапи й тільки струшує вухами. Така легкість звичаїв чудово узгоджується з повадками людей розумової праці, і кожен митець скористався б нею, як і Натан, хоча він і далі переслідував високий ідеал прекрасного кохання, чудової пристрасті, яка тішила його поетичні інстинкти, його таємне прагнення до величі, його соціальну пиху. Знаючи, що найменша необачність з його боку призвела б до катастрофи, він переконував себе: "Ні графиня, ні Флоріна ні про що не довідаються!" Адже вони були такі далекі одна від одної! З початком зими Рауль знову з'явився у світському товаристві в апогеї своєї слави: він став майже значущою постаттю. Растіньяк, що впав разом з урядом, розхитаним смертю де Марсе, спирався на Рауля і підпирав його своїми похвалами. Десь тоді графині де Ванденес захотілося довідатися, чи змінив її чоловік свою думку про Натана. Через рік вона повторила своє запитання, сподіваючись здобути блискучий реванш, а нагоду відігратися ніколи не пропустить жодна жінка, навіть найблагородніша, навіть найменш приземлена; без ризику помилитися можна битись об заклад, що ангели, які шикуються навколо престолу Творця, і ті не позбавлені самолюбства.

— Йому тільки й залишалося, що стати іграшкою в руках інтриганів, — відповів граф.

Завдяки своєму досвіду світського і політичного життя, Фелікс умів дивитися в суть, і він зрозумів становище Рауля. Він спокійно пояснив дружині, що внаслідок замаху Фієскі39 багато поміркованих людей

згуртувалися навколо Луї-Філіппа, відчувши, що їхнім інтересам, які представляв цей король, загрожує небезпека. Газети невизначених поглядів неминуче мали втратити передплатників, бо разом з політикою спрощувалась і журналістика. Якщо Натан уклав у газету весь свій статок, його чекає цілковитий крах. Свою думку, яка здавалась йому очевидною, Фелікс висловив байдужим тоном, але чітко і стисло, з бездоганною логікою людини, що вміє зважувати шанси всіх партій. Графиня де Ванденес неабияк злякалася.

— То ви ним дуже цікавитеся? — запитав Фелікс дружину.

— Він чоловік дотепний, з ним буває цікаво поговорити.

Вона сказала це так спокійно, що граф нічого не запідозрив.

Назавтра о четвертій годині Марі й Рауль зустрілися у маркізи д'Еспар і довго розмовляли впівголоса. Графиня висловила свої побоювання, а Рауль розвіяв їх, дуже радий, що градом дошкульних реплік зумів похитнути подружній авторитет Фелікса. Натан прагнув реваншу. Він зобразив графа як відсталу людину з вузькими поглядами, що підходив до Липневої революції з міркою Реставрації і заплющував очі на перемогу середніх класів, нової суспільної сили, хай навіть недовговічної, але цілком реальної. З владою знаті покінчено, тепер до влади прийдуть справді видатні люди. Замість обміркувати неупереджену думку стороннього спостерігача, причому вельми досвідченого в політиці, Рауль напиндючився, став дибки й убрався в пурпур свого тріумфу. А чи є жінка, що вірила б чоловікові більше, аніж коханцеві? Графиня де Ванденес заспокоїлася, і знову почалося для неї життя, сповнене притлумлених роздратувань, крадькома перехоплених радощів, таємних потисків руки — всього, чим живилася вона й минулої зими, а такі розваги неминуче затягують жінку за межу дозволеного, якщо чоловік, котрого вона любить, неспроможний терпіти довго і здатний на рішучі вчинки. На щастя для Марі, пристрасть Рауля, яку облегшувала Флоріна, не становила для неї небезпеки. До того ж він був надто заклопотаний справами, щоб користатися із свого щастя. Та якби

з Натаном раптом сталося лихо, якби виникли нові несподівані перешкоди, порив нетерпіння міг скинути графиню в провалля. Рауль уже почав здогадуватися про такі зміни в настрої Марі, коли наприкінці грудня дю Тійє попросив віддати йому борг. Багатий банкір, пославшись на те, що йому терміново потрібні гроші, порадив Раулеві позичити цю суму на два тижні в лихваря Жігонне, у цього провидіння, яке за двадцять п'ять процентів вирятовувало всіх молодих людей, що потрапляли в скруту. Газета напередодні великої новорічної передплати, каса її наповниться, і тоді дю Тійє вирішить, як йому бути. А втім, чом би Натанові не написати п'єсу? З гордості Натан захотів заплатити, хоч би чого це йому коштувало. Дю Тійє дав Раулеві листа до лихваря, і той позичив журналістові гроші під векселі терміном на три тижні. Замість замислитися, звідки така послужливість, Рауль пошкодував, що не попросив більше. Така поведінка властива людям великого розуму: у серйозній події вони вбачають привід для жартів, вони наче приберігають творчу снагу мислі для своїх творів і тому не хочуть марнувати її на житейські справи. Того ж таки дня Рауль розповів Флоріні та Блонде, як він ходив уранці до лихваря, змалював їм самого Жігонне, пістряві шпалери в його кімнаті, його сходи, астматичне хрипіння і козячу ніжку його дзвоника, потертий килимок, холодний камін і такий самий холодний погляд. Вони посміялися з нового Раулевого "дядька", і їх не стривожив ні дю Тійє, який нарікав на нестачу грошей, ні на диво послужливий лихвар. Мало в кого які можуть бути примхи!

— Він злупив з тебе тільки п'ятнадцять процентів,— сказав Блонде,— отже, ти повинен дякувати йому. З цими людьми перестають вітатися, коли вони беруть двадцять п'ять процентів. А справжнє лихварство починається з п'ятдесяти; при такій таксі їх уже можна зневажати.

— Зневажати? — здивувалася Флоріна.— А хто з ваших друзів дав би вам гроші під такі відсотки і при тому не виставив себе вашим благодійником?

— Вона має слушність, і я радий, що розквитався з дю Тійє,— сказав Рауль.

Звідки така сліпота в особистих справах у людей, що звикли усе вгадувати? Може, розум просто не може бути досконалим у всіх відношеннях, може, митці надто живуть сьогоднішнім днем і не здатні думати про завтрашній? Може, їхня увага надто прикута до кумедного в житті, щоб помітити наставлену пастку, а може, вони не хочуть вірити, що хтось наважиться їх ошукати?.. Завтрашній день не примусив себе довго чекати. Через три тижні векселі було опротестовано, але Флоріна домоглася в комерційному суді відстрочки терміну сплати на двадцять п'ять днів. Рауль розібрався в своєму становищі, зажадав рахунки: з'ясувалося, що прибутки від газети покривають дві третини витрат і що передплата падає. Великий чоловік стривожився, спохмурнів, але тільки перед Флоріною, якій він у всьому звірився. Флоріна порадила йому позичити гроші під заклад майбутніх п'єс, продавши їх оптом і відступивши всі свої прибутки з театральних вистав. У такий спосіб Натан роздобув двадцять тисяч франків і зменшив борг до сорока тисяч. Десятого лютого термін відстрочки по векселях минув. Дю Тійє, не бажаючи мати в особі Натана конкурента у виборчому окрузі, де він збирався виставити свою кандидатуру, і, відступивши інший округ, вірнопідданий урядові, Массолю, почав через Жігонне розкручувати судовий процес проти Натана. Людина, посаджена за борги до в'язниці, не може бути кандидатом у депутати парламенту. Боргова тюрма на вулиці Кліші — могила для майбутнього міністра. Флоріна і сама не могла спекатися судових приставів через свої власні борги; в цю небезпечну хвилину в неї не лишилося інших засобів рятунку, крім "Я" Медеї40, бо її обставу описали. Честолюбець чув з усіх боків зловісний тріск у своїй новій, спорудженій без підмурку будівлі. Не маючи більше снаги підтримувати свою велику справу, він почував себе неспроможним узятися за неї спочатку. Йому судилося загинути під руїнами своєї фантазії. Кохання до графині ще освітлювало його життя кількома іскрами; воно пожвавлювало його обличчя, але в душі надія померла. Він ні в чому не підозрював дю Тійє, він бачив перед собою тільки лихваря. Растіньяк, Блонде, Лусто, Верну, Фіно, Массоль і не

думали просвітити цього чоловіка, чия діяльна вдача була для них небезпечною. Растіньяк, який хотів повернутися до влади, діяв тепер заодно з Нусінгеном і дю Тійє. Інші неймовірно тішилися, спостерігаючи агонію свого ближнього, що мав зухвальство спробувати піднятись над ними. Ніхто з них і не подумав шепнути слівце Флоріні. Навпаки, вони вихваляли при ній Рауля: "У Натана плечі такі міцні, що весь світ витримають. Він викрутиться, неодмінно викрутиться!"

— Учора додалося два передплатники,— казав Блонде із серйозним виглядом.— Рауль буде депутатом. Коли проголосують за бюджет, з'явиться указ про розпуск палати.

Переслідуваний за борги, Натан не міг більше розраховувати на лихварів. Флоріна, чиє майно було описане, могла сподіватися тільки на те, що в неї раптом закохається який-небудь розтелепа, але розтелепи ніколи вчасно не трапляються. Якщо Натан і мав кількох друзів, то всі вони були без грошей і без кредиту. Неминучий арешт убивав усі його надії на політичну кар'єру. На довершення лиха, він по вуха загруз у величезній, наперед оплаченій літературній праці; він не бачив дна у тій прірві злиднів, куди скочувався. Перед лицем стількох грізних обставин, мужність його покинула. Чи погодиться графиня де Ванденес розділити з ним його долю, втекти куди-небудь світ за очі? Тільки самовіддане кохання затягує жінку в таку безодню, а пристрасть не поєднала Рауля й Марі таємничими узами щастя. Та якби навіть графиня поїхала з ним за кордон, вона стала б для нього лише тягарем — без статку, вбога й розорена. Людина пересічного розуму і надмірно розвиненого марнолюбства, Натан мусив побачити і побачив у самогубстві меч, яким можна розрубати цей гордіїв вузол. Думка про те, що він упаде в очах цього товариства, куди зумів проникнути і яке збирався підкорити, що він залишить у ньому бездоганну графиню і знову стане жалюгідним рядовим, була нестерпна для нього. Безумство танцювало і дзеленчало своїми дзвіночками біля дверей палацу, в якому замкнувся поет. Опинившись у такому безвихідному становищі, Натан усе ще сподівався на щасливий випадок і вирішив накласти на себе руки тільки в останню мить.

Протягом тих днів, поки рішення суду вступало в законну силу й готували наказ про арешт боржника, Рауль з'являвся повсюди з холодно-похмурим виразом, який тьмарить обличчя незалежно від волі людини і який помічають у всіх, хто близький до самогубства або обмірковує його. Невідчепна думка про смерть, що її вони плекають, відкидає на лоб сірі, туманні тіні; в їхній усмішці просвічується щось фатальне, їхні рухи урочисті. Ці нещасливці, здавалося, прагнуть осушити до останньої краплі золотий келих життя; раз у раз вони опускають погляд, ніби цілячись у своє серце, їм учувається похоронний подзвін, вони неуважні. Одного вечора в леді Дадлі Марі помітила ці жахливі ознаки. Рауль залишився сидіти сам-один у будуарі, на дивані, тоді як усе товариство розмовляло у вітальні. Графиня стала у дверях, але він навіть не підвів голови, не почув ні шурхоту її кроків, ні шелестіння шовкової сукні; його нерухомий, отупілий від муки погляд прикипів до візерунку на килимі; він волів померти, ніж зректися своєї влади. Не кожному дістається такий п'єдестал, як острів Святої Єлени41. До того ж самогубство у ті часи панувало в Парижі; хіба це не останнє слово суспільства, яке зневірилося в собі? Рауль щойно прийняв остаточне рішення: він помре. Чим осяйніші бувають надії, тим глибший розпач приходить їм на зміну. Рауль не бачив для себе іншого виходу, як лягти в могилу.

— Що з тобою? — спитала Марі, підбігши до нього.

— Пусте,— відповів він.

В розмові між закоханими можна так сказати це "пусте", що воно набуває протилежного змісту. Марі знизала плечима.

— Ви як дитина,— сказала вона.— З вами щось скоїлося?

— Зі мною нічого,— відповів він.— Якщо скоїться, ви довідаєтеся про це першою, Марі,— додав він з ніжністю в голосі.

— Про що ти думав, коли я увійшла? — наполягала вона.

— Ти хочеш знати правду?

Вона кивнула головою.

— Я думав про тебе, я казав собі, що на моєму місці багато чоловіків зажадали б повного, нічим не стримуваного кохання. Адже ти кохаєш мене по-справжньому, чи не так?

— Так,— сказала вона.

— І я залишаю тебе чистою, вільною від докорів сумління,— провадив він, і, вже не думаючи про те, що їх можуть побачити, обняв її за стан і пригорнув до себе, щоб поцілувати в чоло.— Я міг затягти тебе в безодню і не зробив цього. Ти в усій своїй славі, незаплямлена, залишилася на її краю. Одна тільки думка мене тривожить...

— Яка?

— Ти зневажатимеш мене.

Вона відповіла йому гордою усмішкою.

— Атож, ти ніколи не повіриш, що я любив тебе святою любов'ю; мене стануть потім обмовляти, я знаю. Жінки не уявляють собі, що, загрузаючи в багнюці, ми підносимо очі до неба і в глибокому захваті поклоняємося тільки своїй Марії. Вони домішують до цієї святої любові всякі нудні запитання, вони не розуміють, що люди високого розуму і глибоко поетичної вдачі вміють злетіти душею над плотськими втіхами і зберегти її для благородного служіння. Ми плекаємо культ ідеалу з більшим натхненням, ніж ви, Марі; ми знаходимо цей ідеал навіть у жінки, яка не прагне знайти його в нас.

— Навіщо ця промова? — запитала вона насмішкуватим тоном жінки, цілком упевненої в собі.

— Я покидаю Францію, чому і як — ти завтра довідаєшся. Мій слуга принесе тобі листа. Прощай, Марі.

Рауль у нестямному пориві пригорнув графиню до серця і вийшов, залишивши її геть стривоженою й розгубленою.

— Що з вами, моя люба? — спитала маркіза д'Еспар, заходячи до будуару,— Що вам сказав пан Натан? Він покинув нас із таким мелодраматичним виглядом. Може, ви занадто розважливі чи надто нерозважливі?

Графиня взяла пані д'Еспар під руку й повернулася до салону, але через кілька хвилин поїхала.

— Чи не помчала вона на своє перше побачення? — сказала леді Дадлі, звертаючись до маркізи.

— Я про це довідаюся,— відповіла пані д'Еспар.

Вона вийшла, сіла в свій екіпаж і звеліла кучерові їхати слідом за графинею. Але карета пані де Ванденес звернула в бік передмістя Сент-Оноре. Маркіза д'Еспар поїхала додому лише тоді, коли побачила, що графинина карета звертає на вулицю Роше.

Вдома Марі зразу лягла в постіль, але не змогла заснути і всю ніч читала якусь книжку про подорож на Північний полюс, не розуміючи в ній ні слова. О пів на дев'яту ранку вона отримала листа від Рауля і похапцем розпечатала його. Лист починався класичними словами:

"Моя кохана, коли ти читатимеш цього листа, мене вже не буде".

Вона не стала читати далі, судомним рухом зібгала аркуш, подзвонила покоївці, поквапно накинула на себе капот, узула перші черевики, які трапились напохваті, закуталася в шаль, наділа капелюшок і вийшла, доручивши покоївці сказати графові, що вона поїхала до своєї сестри пані дю Тійє.

— Де ви залишили свого хазяїна? — спитала вона в слуги Рауля.

— В редакції газети.

— Їдьмо туди.

На превеликий подив челяді їхня пані вийшла з дому пішки близько дев'ятої ранку в явному нападі божевілля. На щастя для Марі, покоївка сказала графові, що пані отримала листа від сестри, який страшенно її схвилював і що вона поквапилася до неї в супроводі слуги, який приніс листа. Ванденес вирішив дочекатися повернення дружини і тоді розпитати її, що сталося.

Графиня де Ванденес сіла в фіакр і швидко доїхала до редакції газети. В цей час просторі кімнати в старому особняку на вулиці Фейдо, де розташувалася редакція, були, порожні. Там сидів лише розсильний, який страшенно здивувався, побачивши, як молода і гарна дама, що невідь звідки взялася, пробігла по всіх кімнатах редакції і запитала в нього, де пан Натан.

— Та, мабуть, у мадмуазель Флоріни,— відповів розсильний, прийнявши графиню за суперницю, яка хотіла влаштувати Натанові сцену ревнощів.

— А де він тут працює? — спитала вона.

— У себе в кабінеті, але ключ від нього він носить у кишені.

— Поведіть мене туди.

Розсильний повів її в невеличку темну кімнату, що виходила вікнами на задній двір і колись була туалетною. Ця кімнатка межувала з великою спальнею, в якій досі зберігся альков. Туалетна була розташована під прямим кутом до спальні, й коли графиня відчинила вікно, вона змогла побачити крізь вікно спальні-кабінету, що там відбувалося: Натан хрипів, сидячи у своєму редакторському кріслі.

— Висадіть двері й нікому ні слова,— сказала графиня.— Я заплачу вам за мовчанку. Хіба ви не бачите, що пан Натан помирає?

Розсильний побіг до друкарні, притяг звідти залізну раму й висадив нею двері. Рауль наклав на себе руки, як проста швачка — він задихався від чаду, влаштованого за допомогою жаровні з вугіллям. Він щойно написав листа Блонде, в якому просив пояснити його наглу смерть апоплексичним ударом. Графиня з'явилася вчасно; вона звеліла перенести Рауля у фіакр і, не знаючи, де надати йому допомогу, привезла його до найближчого готелю, найняла там номер і послала розсильного редакції по лікаря. Через кілька годин Рауль цілком оклигав; але графиня не відійшла від його постелі, поки він не висповідався їй у всьому. Після того як повержений шанолюб вилив перед нею в елегійній формі свій безнадійний розпач, вона повернулася додому, переживаючи ті самі муки і не менше розтривожена, ніж учора Натан.

— Я усе залагоджу,— сказала вона, щоб розбудити в ньому волю до життя.

— Ну як? Що там із твоєю сестрою? — спитав Фелікс, коли дружина повернулася.— Ти дуже змінилася з виду.

— Це жахлива історія, але я повинна зберегти її в глибокій таємниці, — відповіла вона, опановуючи себе і намагаючись здаватися спокійною.

Щоб залишитися наодинці з собою і спокійно все обміркувати, Марі ввечері поїхала в Італійський театр, а звідти — до сестри. Вона вилила їй душу, розповівши про жахливу вранішню подію, просячи у неї поради і допомоги. Обидві ще не знали тоді, що вугілля на тій вульгарній жаровні, яка так настрашила графиню де Ванденес, розпалив дю Тійє.

— Нема в нього нікого, крім мене,— сказала Марі сестрі,— і я його не покину.

У цих словах розгадка таємниці жіночого характеру: жінка здатна на героїчні вчинки, коли переконана, що в ній — усе життя великого і благородного чоловіка.

Дю Тійє чув, що його своячка нібито захопилася Натаном, але він належав до тих, хто не вірив у цей зв'язок — адже Рауль був у надто близьких взаєминах із Флоріною, щоб дозволити собі інше захоплення. Актриса і графиня взаємно виключали одна одну. Та коли того вечора банкір повернувся додому і застав у себе своячку, яка ще в Італійському театрі вразила його своїм схвильованим виглядом, він зрозумів, що Рауль розповів про свою скруту графині. Отже, вона любить його і приїхала до Марі Ежені просити грошей, щоб розплатитись зі старим Жігонне. Пані дю Тійє, яка нічого не знала, така проникливість її чоловіка видалась надприродною, і вона так розгубилася, що здогад дю Тійє перетворився на впевненість. Банкір подумав, що зможе втримати у своїх руках нитку Натанових інтриг.

А тим часом ніхто не знав, що цей бідолаха лежить у постелі в мебльованих кімнатах на вулиці Майль під прізвищем розсильного з редакції — йому графиня пообіцяла п'ятсот франків, якщо він мовчатиме про події тієї ночі та ранку. Отож Франсуа Кійє сказав воротарці, що Натан перепрацював, і йому стало погано. Дю Тійє не здивувався, коли Натан зник. Найімовірніше, він просто ховався від людей, які мали наказ заарештувати його. Коли з'явилися шпиги і провели розслідування, вони довідалися, що якась дама вранці забрала головного редактора. Минули ще два дні, поки вони з'ясували номер фіакра, допитали візника,

знайшли і обшукали готель, де повертався до життя боржник. Таким чином заходи, до яких удалася Марі, дали Натанові триденну відстрочку.

Обидві сестри провели тривожну ніч. Така катастрофа відкидає відблиск своєї пожежі на все життя, але освітлює вона не вершини, які й до неї привертали увагу, а обмілини та підводні рифи. Уявляючи собі страшне видовище — молодий чоловік помирає, сидячи в кріслі перед своєю газетою і звіряючи, за прикладом римлян, останні свої думки паперу, бідолашна пані дю Тійє могла думати тільки про те, як би допомогти йому, як повернути життя цій душі, що нею жила сестра. Розглядати наслідки до вивчення причин — властивість нашого розуму. Ежені утвердилась у своєму намірі звернутися до баронеси де Нусінген, у якої вона мала сьогодні обідати, й не сумнівалася, що досягне успіху. Великодушна, як усі люди, ще не затягнуті між сталеві триби механізму нинішнього суспільства, пані дю Тійє вирішила узяти все на себе.

Графиня, щаслива тим, що вже врятувала життя Натанові, зі свого боку всю ніч вигадувала найхитромудріші способи роздобути сорок тисяч франків. У такі вирішальні хвилини жінки здатні на чудеса фантазії. Почуття спонукують їх на задуми, що здивували б навіть злодіїв, ділових людей та лихварів, якби представники цих трьох більш або менш узаконених промислів могли з чого-небудь дивуватися. В уяві графиня то продавала свої діаманти й носила фальшиві, то просила грошей у Ванденеса для сестри, яку вона вже й без того вивела на сцену. Але вона була надто благородна, щоб удатися до таких безчесних прийомів; вона їх обмірковувала і зразу відкидала. Гроші Ванденеса передати Натанові! Вона аж підскакувала на постелі, вражена своєю ницістю. Замовити собі фальшиві діаманти? Чоловік би зрештою це помітив. У неї виникала думка попросити грошей у Ротшільдів — адже вони такі багаті! — або звернутися до Паризького архієпископа — хіба ж не повинен він допомагати тим, хто потрапив у біду? Вона металася від однієї релігії до іншої, молилася і благала. Вона пошкодувала, що далека тепер від урядових кіл,— колись вона могла б узяти позичку із коштів, призначених на утримання двору. А може,

звернутися до батька? Але колишній суддя почував відразу до незаконних зв'язків; його діти зрештою збагнули, як мало співчував він прикрощам кохання; він навіть чути про них не хотів, він зробився мізантропом, він не терпів ніяких любовних інтриг. Що ж до графині де Гранвіль, то вона доживала віку в Нормандії, в одному із своїх маєтків, складаючи гроші й молячись серед священиків та мішків із грішми, байдужісінька до всього до останнього свого подиху. Навіть якби Марі встигла з'їздити в Байє, хіба дала б їй мати стільки грошей, не знаючи, для чого вони призначені? Послатися на борги? Може, мати і дала б розчулити себе своїй улюбленици? Авжеж, як не буде іншого виходу, доведеться з'їздити в Нормандію. Граф де Гранвіль не відмовиться забезпечити її приводом для поїздки, скажімо, повідомить про те, ніби мати тяжко захворіла. Гнітюче видовище, яке так налякало її вранці, години, проведені біля постелі Натана, його тяжкий стан, його уривчаста розповідь, ця агонія високого духу, цей політ генія, зупинений вульгарною, ганебною перешкодою,— усе згадувалося їй, розпалюючи її любов. Вона перебрала в пам'яті свої тривоги й відчула, що Раулеві нещастя хвилюють її сильніше, ніж його успіхи. Хіба поцілувала б вона це чоло, якби його вінчав успіх? Ні! Вона знаходила глибоке благородство в останніх словах, які Рауль сказав їй у будуарі леді Дадлі. Скільки святого почуття в тому прощанні! У його відмові від щастя, яке стало б для неї мукою! Графиня мріяла спізнати хвилювання у своєму житті — і ось тепер вона переживала його, страшне, жорстоке, але дороге для неї. Вона більше жила стражданнями, аніж радощами. З якою втіхою казала вона собі: "Я уже врятувала його, я ще раз його врятую!" В її вухах досі лунав його вигук: "Тільки нещасливці знають, на що здатна любов!" Так сказав він, коли відчув, що уста Марі торкнулись його чола.

— Ти хвора? — спитав у неї чоловік, заходячи до спальні, щоб покликати її снідати.

— Мене страшенно гнітить драма, яка відбувається в домі моєї сестри,— сказала Марі, й у цьому була частка правди.

— Ежені потрапила в погані руки. Ганьба для родини — прийняти у своє середовище такого, як дю Тійє, людину без почуття честі. Якщо з твоєю сестрою станеться лихо, вона не знайде в нього жалості.

— А яка жінка задовольниться жалістю? — сказала графиня, несамохіть здригнувшись.— Не треба нас жаліти. У вашій невблаганності — наша втіха.

— Я давно знаю, що у вас благородне серце,— сказав Фелікс, зворушений цим спалахом гордості, й поцілував дружині руку.— Жінка, яка так мислить, не потребує нагляду.

Фелікс усміхнувся, а Марі почервоніла. Коли жінка відчуває за собою таємну провину, вона особливо підкреслює свою жіночу гордість. Це душевне лицемірство слід поставити їй за заслугу. Обман у таких випадках сповнений гідності, якщо не величі. Марі написала кілька рядків Натанові, на ім'я пана Кійє, повідомляючи його, що все гаразд, і відіслала записку з посильним до готелю на вулиці Майль. Увечері в Опері графиня здобула очевидну користь із своєї брехні, бо чоловік знайшов цілком природним її бажання вийти з ложі, щоб побачитися з сестрою. Він провів її туди, коли дю Тійє залишив дружину саму. Як хвилювалася Марі, коли йшла коридором, коли з'явилася в ложі сестри і сіла там із спокійним, ясним обличчям на очах великосвітського товариства, здивованого, що бачить сестер удвох.

— Ну як? — спитала вона.

Обличчя Марі Ежені було відповіддю: воно сяяло наївною радістю, яку багато людей приписали вдоволеному марнославству.

— Ми його врятуємо, моя люба, але тільки на три місяці. А тим часом подумаємо, як виручити його остаточно. Пані де Нусінген хоче одержати чотири векселі, кожний на десять тисяч франків, підписані ким завгодно, щоб не компрометувати тебе. Вона мені пояснила, як їх слід

написати, але я нічого не втямила, хай їх тобі приготує пан Натан. Я подумала також, що в цій справі нам згодиться наш старий учитель Шмуке — він підпише векселі. Якщо до цих чотирьох векселів ти додаси листа, в якому поручишся пані де Нусінген за те, що по них буде сплачено, вона завтра дасть тобі гроші. Зроби все сама, нікому не довіряй. Думаю, Шмуке не стане заперечувати. Щоб відвернути підозру, я сказала, що ти хочеш прислужитися нашому колишньому вчителеві музики, який потрапив у біду. Тому я могла попросити про збереження найглибшої таємниці.

— Ти розумна, як ангел! Аби тільки баронеса де Нусінген не проговорилася, перш ніж дасть мені гроші,— сказала графиня, піднявши очі вгору, наче зверталася до бога, хоча над нею була стеля Опери, а не небо.

— Шмуке живе в Неверському провулку, поблизу набережної Конті, ти не забула? Поїдеш туди сама.

— Дякую,— мовила графиня, потискуючи сестрі руку.— О, я віддала б десять років свого життя...

— З тих, які прийдуть у старості...

— ...щоб назавжди покінчити з цією тривогою,— сказала графиня, усміхнувшись на поправку сестри.

Всі, хто у цю хвилину роздивлявся сестер у лорнети, захоплюючись їхнім наївним сміхом, могли подумати, що вони базікають про дрібнички; але хто-небудь із гультяїв, котрі приходять у Оперу не так задля музики, як для того, щоб видивлятися на жіночі обличчя та убори, міг би розгадати таємницю графині, помітивши, як раптове хвилювання погасило радість на цих двох чарівних личках. Не боячись уночі шпигів, Рауль з'явився в залі й зупинився на тій сходинці, де мав звичай стояти — блідий аж сірий, з тривогою в погляді, із смутком на чолі. Він прикипів

очима до ложі графині де Ванденес, побачив, що вона порожня, і обхопив голову руками, спершись ліктями на поручні.

"Хіба може вона бути в Опері!" — подумав він.

— Подивися ж на нас, нещасливий генію, — прошепотіла пані дю Тійє.

А Марі, ризикуючи звернути на себе увагу публіки, втупила в нього той напружений і пильний погляд, що випромінює волю, як сонце випромінює хвилі світла, і, як твердять магнетизери, пронизує того, на кого він спрямований. Здавалося, до Рауля торкнулася чародійна паличка; він підвів голову, і його очі зустрілися з очима двох сестер. З притаманною кожній жінці милою винахідливістю графиня де Ванденес схопила діамантовий хрест, що прикрашав їй груди, і показала його Раулю, ледь помітно, але виразно усміхнувшись. Промені від діамантів сяйнули в очі Раулеві, й обличчя його прояснілo: він зрозумів.

— Ну, Ежені, хіба цього мало? — сказала графиня, звертаючись до сестри.— Отак воскрешати мертвих!

— Тобі слід записатись у товариство рятування на водах,— з усмішкою відповіла Ежені.

— Який він прийшов сумний, пригнічений і яким радісним піде!

— Ну, як твої успіхи, друже? — спитав дю Тійє, підходячи до Рауля з приязним виглядом і потискуючи йому руку.

— Як у людини, що тільки-но одержала приємну звістку про вибори. Я буду депутатом,— відповів Рауль, весь сяючи.

— Щиро радий,— сказав дю Тійє.— Нам знадобляться гроші для газети.

— Ми їх знайдемо,— відповів Рауль.

— Жінки у спілці з самим сатаною,— зауважив дю Тійє, хоч і не зовсім повірив Раулеві, якого він прозвав Шарнатаном.

— Це ти до чого? — спитав Рауль.

— У нашій ложі з Ежені сидить моя своячка,— сказав банкір.— Вони явно про щось змовляються. Графиня, як мені здається, не байдужа до тебе, вона кланяється тобі через усю залу.

— Поглянь,— сказала пані дю Тійє сестрі,— а ще нас називають лукавими створіннями. Мій чоловік говорить люб'язності панові Натану, а сам хоче запроторити його до в'язниці.

— І чоловіки ще сміють нам дорікати! — вигукнула графиня.— Я відкрию йому очі.

Вона підвелася, сперлася на руку Ванденеса, що чекав її в коридорі, й, сяючи від радості, повернулась у свою ложу. Приїхавши додому, вона звеліла подати на ранок карету не пізніше восьмої й уже о пів на дев'яту, заглянувши по дорозі на вулицю Майль, приїхала на набережну Конті.

Карета не могла протиснутися у вузький Неверський провулок, але будинок, у якому жив Шмуке, стояв на розі набережної, і тому графині не довелося йти по багнюці — стрибнувши з підніжки, вона зразу опинилася біля брудного й напівзруйнованого під'їзду цього старого темного будинку, скріпленого залізними скобами, як фаянсовий посуд у воротаря, і перехнябленого так, що перехожі боялися підходити до нього близько. Старий капельмейстер жив на четвертому поверсі й міг милуватися чудовим краєвидом Сени, від Нового мосту аж до пагорба Шайо. Добряк так зрадів і розгубився, коли лакей графині повідомив йому про візит колишньої учениці, що впустив її до свого лігва. Хоч

графиня давно знала про цілковиту байдужість Шмуке до вбрання та до будь-яких земних речей, вона ніколи не змогла б уявити собі картину, що тепер відкрилася її очам. Хто повірив би, що людина може жити так безтурботно і в такій неохайності? Шмуке був Діогеном від музики, він не соромився свого безладу і навіть не помічав його — настільки до нього звик. Тут майже безперервно диміла славна німецька люлька, і від цього стеля та жалюгідні шпалери з безліччю подряпин від котячих пазурів покрилися золотавим попелом, що надавав усьому помешканню вигляду поля, вкритого щедрими дарами Церери42. Кіт був тут-таки, у квартирі, вусатий, поважний і незворушний — справжній господар дому, а його розкішна шубка з пухнатого, шовковистого хутра викликала б заздрість не в однієї воротарки. Гордо сидячи на кришці чудового віденського фортепіано, він кинув на графиню, тільки-но та увійшла, скрадливий і холодний погляд — так привітала б гостю якась жінка, вражена її красою. Кіт анітрохи не стривожився, тільки поворушив сріблястими нитями своїх прямих вусів і повернув золотаві очі до Шмуке. Фортепіано, виготовлене з дорогого дерева й покрите чорним лаком з позолотою, але ветхе, брудне, зблякле, облуплене, вишкірювало свої клавіші, стерті, як зуби в старого коня, й пожовклі від тютюнового диму. Купки попелу на пюпітрі свідчили про те, що напередодні Шмуке скакав на своєму старому інструменті на який-небудь музичний шабаш. Плиточна підлога була всіяна коржами засохлої грязюки, клаптями паперу, попелом з люльки і всяким сміттям, як то буває в мебльованих кімнатах, коли там цілий тиждень не підмітали і слугам доводиться вигрібати звідти цілу купу мотлоху, чогось середнього між ганчір'ям і гноєм. Досвідченіше, ніж у графині, око багато чого довідалося б про життя Шмуке, побачивши шкірки каштанів та очистки яблук, шкаралупки крашанок і розбиті тарілки з рештками квашеної капусти. Ці відкладення німецької культури утворили грубий килим спорохнявілих покидьків, що хрускотіли під ногами. Він зливався з купою попелу, що височіла біля пофарбованого каміна, де за двома головешками, які, здавалося, дотлівали, жевріло і трохи розжареного вугілля. Над каміном блищало велике дзеркало, в якому віддзеркалення танцювали сарабанду; по один його бік висіла знаменита люлька, по другий стояла китайська ваза, в якій учитель музики зберігав тютюн. Два куплених

десь у торговців старими речами крісла, плеската й тверда кушетка, сточений шашелем комод без мармурової дошки, кульгавий стіл з рештками убогого сніданку — оце й усе вмеблювання тієї квартири, ненабагато розмаїтіше, ніж обстава індіанського вігваму. Люстерко для гоління, яке висіло на шпінгалеті вікна без фіранок та почикрижений ремінь для правки бритви свідчили про жертви, які Шмуке приносив граціям і світському товариству. Кіт як істота слабка й розніжена мав право на деякі переваги: він спав на старій диванній подушці, біля якої стояли чашка та блюдце з білої порцеляни. Але жодним пером не описати, до якого стану довели меблі Шмуке, кіт і люлька — уся ця дружна трійця. Люлька то там, то сям попропалювала стіл. Кіт і голова Шмуке засмальцювали зелену плюшеву оббивку крісел і витерли на ній ворс. Якби не пишний хвіст кота, що почасти правив за віничок для змітання пороху, вільні місця на комоді та фортепіано так би й лишалися непідметеними. В кутку громадилася купа черевиків, що заслуговувала на детальний епічний опис. Комод і фортепіано були завалені нотними зошитами з обтріпаними, роздертими корінцями, з побілілими, стертими ріжками, де картон розклеївся на безліч аркушів. До стін були поприклеювані поштовими облатками адреси учениць. Облатки без папірців указували число тих, хто перестав брати уроки. На шпалерах можна було прочитати повиписувані крейдою рахунки. На комоді стояли кухлі з-під випитого вчора пива, які здавалися новенькими й блискучими посеред усього цього дрантя та паперового мотлоху. Гігієна була представлена тут глеком з водою, прикритим серветкою, та бруском простого мила, білого в синіх цяточках, що зволожило в кількох місцях рожеве дерево комода. На вішалці висіли два однаково зношені капелюхи і той самий синій сюртук із потрійним коміром, який графиня завжди бачила на Шмуке. На підвіконні стояли три вазони з квітами — безперечно, німецькими,— а біля нього — падубовий ціпок. Хоча зір і нюх у графині були прикро вражені, усмішка й погляд Шмуке скрасили убогу обставу помешкання, мов небесні промені, від яких заблищав золотий наліт на всіх речах і ожив цей хаос. Небесна душа людини, що знала й осягала стільки небесних одкровень, сяяла, наче сонце. Сміх, яким він засміявся, побачивши одну із своїх "святих Цецілій", такий щирий, такий наївний, пролунав молодо, весело і невинно. Розсипавши

перед гостею ці найдорогоцінніші для людини скарби, він наче осяйним серпанком прикрив ними свою вбогість. Навіть найпихатіший вискочень, мабуть, подумав би, що недостойно звертати увагу на оточення, серед якого жив піднесеним духовним життям цей благородний апостол музики.

— Яким фітром фас сюти закинуло, люпа графине? — вигукнув він.— Чи не проспіфати мені у моєму фіці потячну молитфу? — На цю думку він засміявся ще веселішим сміхом.— Сфітки мені таке щастя? — провадив він з лукавим блиском у очах і знову засміявся, як дитина.— Фи прийшли затля музік, а не затля пітолашни старий, я знаю,— сказав він раптом з меланхолійним смутком у голосі,— але пайтуше чому фи прийшли, фи пофинні знайт, що тут усе налетить фам — туша, тіло, фесь мій майно.

Він поцілував графині руку й зронив на неї сльозу, бо добряк ніколи не забував добра, яке йому зробили. З радості він на мить позбувся пам'яті, але потім щасливі спогади наринули на нього бурхливим потоком. Він схопив крейду, став на крісло біля фортепіано і з поривчастим запалом юнака написав на шпалерах великими літерами: 17 лютого 1835 року. Цей порив, такий милий, такий простодушний, сповнений такої палкої вдячності, зворушив графиню до сліз.

— Моя сестра теж приїде до вас,— сказала вона.

— І сестра теш? Коли? Коли? Апи тільки я тошиф то тієї филини!

— Вона приїде подякувати вам за велику послугу, про яку я хочу попросити вас від її імені.

— Кашіть, кашіть, кашіть скоріш! — вигукнув Шмуке.— Що я пофинен зропить? Піти з торученням до тияфоля? Я піту!

— Всього-навсього написати на кожному з цих папірців: "Зобов'язуюся сплатити десять тисяч франків",— сказала графиня, дістаючи з муфти чотири векселі, які по всій формі підготував Натан.

— О, це я зроплю шфитко,— відповів німець з лагідністю ягняти.— Не знаю тільки, кути запотілися мої пера та чорнильниця. Іти-но сфітси, гер Мур43,— сказав він котові, який дивився на нього холодним поглядом.— Це мій кіт,— пояснив він, показуючи на нього графині.— Цей пітолашний сфір зафшти шиве с пітолашним Шмуке. Гарний, прафта?

— Правда,— погодилася графиня.

— Хочете, фізьміть його сопі,— сказав Шмуке.

— Що ви! — заперечила графиня.— Це ж ваш друг!

Кіт, який затуляв чорнильницю, здогадався, чого хоче Шмуке, і стрибнув на кушетку.

— Фін хитрий, як мафпа! — сказав Шмуке, показуючи на кота.— Я назифаю його Муром на честь сфіра, про якого писаф мій спіффітчисник Гофман, я снаф його колись у Перліні.

Добряга попідписував векселі з невинністю дитини, яка робить те, що велить їй мати, і хоч нічого не розуміє, упевнена, що чинить добре. Його куди більше турбувало, яке враження справив на графиню кіт, ніж ці папери, що загрожували йому, згідно із законами для іноземців, довічним ув'язненням.

— Фи пефні, що ці аркуші херпофого паперу...

— Будьте цілком спокійні,— сказала графиня.

— А я зофсім не турпуюся,— урвав він її.— Я сапи-тую, чи ці аркуші херпофого паперу принесуть ратість пані тю Тійє.

— О так! — відповіла графиня.— Ви зробите їй послугу, яку міг би зробити тільки рідний батько...

— Ну то я щаслифий, коли схотився їй тля чогось. Послухайте мій музік! — вигукнув він і, залишивши папери на столі, підбіг до фортепіано.

Уже пальці цього ангела забігали по старих клавішах, уже його погляд полинув крізь дах у небо, уже зазвучала і стала проникати в душу найпрекрасніша з мелодій. Але графиня недовго дала цьому наївному оповісникові небесних радощів наділяти душею дерево і струни, як це робить Рафаелева свята Цецілія44, тішачи слух ангелів. Тільки-но висохло чорнило, вона поклала векселі в муфту і повернула свого осяяного натхненням учителя на землю з ефірних просторів, де він ширяв.

— Мій добрий Шмуке,— сказала вона, поплескавши його по плечу.

— Уше! — вигукнув він із сумною покірливістю.— Нафіщо фи тоді приїхаф?

Він не обурювався, він тільки нашорошив вуха, як вірний пес, щоб вислухати графиню.

— Мій добрий Шмуке,— провадила вона,— ідеться про те, жити чи померти одній людині, тут кожна хвилина зберігає кров і сльози.

— Фи фсе така ш,— сказав Шмуке.— Ітіть, анхел! Осушуйте зльози лютські! Знайте, що пітолашний Шмуке цінує фаш фізит пільше, ніж фаш пенсія!

— Ми скоро побачимося,— сказала вона.— Ви щонеділі приходитимете музичити й обідати зі мною, інакше я посварюся з вами. Чекаю вас наступної неділі.

— Прафта?

— Приходьте неодмінно, і моя сестра, я певна, теж призначить вам день.

— Тоті стійсняться фсі мої пашання,— сказав він.— Атше тосі я пачиф фас тільки туше рітко — коли фи проїстиф у колясці по Єлісейських Полях.

На цю думку висохли сльози, що блищали у нього в очах, і він запропонував своїй прекрасній учениці руку. Графиня відчула, як калатає в старого серце.

— То ви згадували іноді про нас? — спитала вона.

— Щоразу, коли їф сфій хліп! — відповів він.— Спершу як сфоїх плаготійниць; потім як єтиних тфох дівчат, гітних люпофі, що мені зустрічалися!

Графиня більше нічого не посміла сказати: в цій фразі прозвучала незвичайна, глибоко шаноблива, майже благоговійна урочистість. Прокопчена димом і завалена, мотлохом кімната являла собою храм, споруджений для поклоніння двом богиням. Почуття зростало тут з кожною годиною, хоч ті, хто його навіював, нічого про це не знали.

"Отже тут нас люблять і щиро люблять",— подумала Марі Анжеліка.

Хвилювання, з яким старий Шмуке дивився, як графиня сідала в карету, передалось і їй. Кінчиками пальців вона послала йому ніжний поцілунок — так жінки вітають здалеку одна одну. Побачивши це,

Шмуке наче прикипів ногами до землі й ще довго стояв, після того, як карета завернула за ріг вулиці. Через кілька хвилин графиня в'їхала у двір особняка Нусінгенів. Баронеса ще не вставала; але щоб не змушувати чекати таку високу гостю, вона накинула на себе пеньюар і шаль.

— Ідеться про одне добре діло, ласкава пані,— мовила графиня де Ванденес.— Швидкість у таких випадках — порятунок. Інакше я не потривожила б вас так рано.

— Пусте, я дуже рада,— сказала банкірова дружина.

Вона взяла чотири векселі та гарантійного листа графині й подзвонила покоївці:

— Терезо, скажіть касирові, щоб негайно приніс мені сорок тисяч франків.

Потім, запечатавши листа графині де Ванденес, вона сховала його в потайну шухляду свого стола.

— У вас чудова кімната,— сказала графиня.

— Пан де Нусінген збирається виселити мене з неї — він будує новий дім.

— А цей ви, звичайно, залишите вашій дочці? Кажуть, вона одружується з паном де Растіньяком?

У цю хвилину ввійшов касир, і пані де Нусінген нічого не відповіла. Вона взяла банкові білети й віддала касирові векселі.

— Це на покриття виданої суми,— сказала баронеса.

— Якщо не рахувати дисконтного проценту,— сказав касир.— Я знаю цього Шмуке, він музикант з Ансбаха. — Додав він, глянувши на підпис, і слова його вкинули графиню в дрож.

— Хіба я позичаю гроші заради зиску? — мовила пані де Нусінген,— змірявши касира гордовитим поглядом.— Я беру це на себе.

Касир пильно подивився на графиню, потім на баронесу, але обличчя в обох були незворушні.

— Можете йти,— сказала йому пані де Нусінген.

— Будьте ласкаві, залиштеся тут на кілька хвилин, а то він подумає, що ви маєте якийсь стосунок до цієї справи,— сказала вона графині.

— Я попрошу вас ще про одну люб'язність,— мовила пані де Ванденес.— Не виказуйте моєї таємниці.

— Ну якщо йдеться про добре діло...— всміхнулася баронеса.— Я відішлю вашу карету, й вона чекатиме вас у кінці саду. Потім ми вдвох прогуляємося через сад, і ніхто не побачить, що ви звідси вийшли. Ви зникнете, не лишивши сліду.

— Ви маєте співчуття в серці, як людина, котрій довелося страждати,— сказала графиня.

— Не знаю, чи маю я співчуття в серці, але страждати мені довелося чимало,— сказала баронеса.— Сподіваюся, ваше співчуття дісталося вам дешевше.

Розпорядившися щодо карети, баронеса взяла підбиті хутром пантофлі, накинула на плечі шубку й провела графиню до садової хвіртки.

Хто склав такий план дій, який замислив дю Тійє проти Натана, той не довірить його нікому. Правда, Нусінген про дещо здогадувався, але його дружина не мала найменшого уявлення про ці розрахунки, гідні Макіавеллі45. Проте баронеса знала, що Рауль опинився в скрутному становищі, й не дала себе обманути сестрам; вона вгадала, в чиї руки потраплять ці гроші, й була рада прислужитися графині, тим більше, що завжди співчувала нещастям такого роду. Растіньяк, який заповзявся розгадати підступи двох банкірів, приїхав снідати до пані де Нусінген. Дельфіна і Растіньяк, не мали таємниць одне від одного, і вона розповіла йому про візит графині. Растіньяк щиро здивувався — йому й на думку не могло спасти, що баронеса виявиться вплутаною в цю справу яка, проте, не здавалася йому вартою великої уваги. Один із звичайних засобів боротьби, та й годі. Він просвітив Дельфіну, пояснив, що вона, можливо, зруйнувала депутатські надії дю Тійє, зробила марними підступи та жертви цілого року. Розтлумачивши баронесі, як стоять справи, він порадив їй мовчати про свій необачний вчинок.

— Аби тільки касир не сказав Нусінгенові,— мовила вона.

За кілька хвилин до полудня, коли дю Тійє снідав, йому доповіли, що прийшов Жігонне.

— Запрошуйте,— сказав банкір, хоча за столом сиділа його дружина. — Ну що, старий Шейлоку46, засадили нашого хлопця за грати?

— Ні.

— Чому ж? Хіба я вам не сказав: на вулиці Майль, у готелі...

— Він заплатив борг,— повідомив Жігонне, витягши з гамана сорок банкових білетів.

На обличчі дю Тійє відбився розпач.

— Ніколи не слід дивитись на гроші злим поглядом,— сказав незворушний спільник дю Тійє.— Це приносить нещастя.

— Звідки ви взяли гроші, пані? — запитав банкір, кинувши на дружину погляд, який змусив її почервоніти по саме волосся.

— Я не знаю, що ви хочете цим сказати,— відповіла вона.

— Я про все довідаюся,— сказав дю Тійє, геть розлютований, і підвівся з-за столу.— Ви розбили мої найважливіші плани.

— Ви розіб'єте тарілки,— сказав Жігонне, притримавши скатертину, яку дю Тійє зачепив полою халата.

Чоловікові слова налякали пані дю Тійє, і вона підвелася, вдаючи спокій, потім подзвонила. Увійшов лакей.

— Карету,— наказала вона.— І покличте Віргінію, я хочу вдягтися.

— Куди ви їдете? — запитав дю Тійє.

— Виховані чоловіки не допитують своїх дружин,— відповіла вона,— а ви ще претендуєте на світські манери.

— Я не впізнаю вас уже два дні, відколи ви двічі зустрілися з вашою зухвалою сестрою.

— Ви ж самі звеліли мені бути зухвалою,— сказала Ежені,— і я випробовую своє зухвальство на вас.

— Моє шанування, ласкава пані,— сказав, відкланюючись Жігонне, якого мало цікавили сімейні сцени.

Дю Тійє пильно подивився на дружину. Вона не опустила очей.

— Що це означає? — крикнув він.

— Те, що я вже не мала дівчинка, яка тремтить від страху перед вами,— відповіла вона.— Я завжди була і буду вам вірною і доброю дружиною. Ви можете вважати себе моїм паном, якщо бажаєте, але не тираном.

Дю Тійє вийшов. Після такого напруження сил Марі Ежені повернулася до своєї кімнати, геть розбита.

"Якби моя сестра не була в такій небезпеці, я ніколи не зважилася б на відсіч, але, як то говориться в прислів'ї, лихо не без добра".

Вночі пані дю Тійє перебрала в думках усе, що довірила їй сестра. Про становище Рауля вона більше не думала — адже він був тепер у безпеці. Але вона згадала, з якою рішучістю графиня казала, що втече з Раулем, аби втішити його в горі, якщо не вдасться відвернути катастрофу. Вона зрозуміла, що в пориві вдячності й любові цей чоловік може штовхнути сестру на вчинок, який розсудлива Ежені вважала безумством. У великосвітському товаристві були приклади — і зовсім недавні — таких утеч, коли за сумнівні радощі доводилося платити каяттям, і Ежені пригадувала їхні жахливі наслідки, пригадувала, в яке прикре становище потрапляли ті жінки — адже від них усі відверталися. Слова дю Тійє довели її страх до крайньої межі; вона боялася, що все розкриється, перед її очима стояв підпис графині де Ванденес посеред ділових паперів фірми Нусінгена. Ежені вирішила умовити сестру признатися в усьому Феліксові.

Приїхавши до Ванденесів, пані дю Тійє не застала графині, але Фелікс був удома. Внутрішній голос казав їй: "Врятуй сестру! Може, завтра вже буде пізно". Вона багато взяла на себе, але вирішила сама про все розповісти графові. Хіба не виявить він поблажливість,

довідавшись, що його честь іще не заплямована? Адже графиня не згрішила, вона тільки збилася з дороги. Ежені було страшно піти на підлість і зраду, розкривши таємниці, які світське товариство, одностайне в цьому питанні, завжди пильно оберігає. Але вона уявила собі, яке майбутнє чекає сестру, вона затремтіла на думку, що Марі одного дня залишиться самотня, розорена Натаном, нещаслива, хвора, в розпачі, в убогості, й, відкинувши сумніви, звеліла переказати графові, що хоче зустрітися з ним. Здивований цим візитом, Фелікс мав із своячкою довгу розмову, під час якої виявив таке самовладання і спокій, що Ежені похолола від страху: їй здалося, він прийняв якесь жахливе рішення.

— Не тривожтеся,— заспокоїв її Ванденес,— я поведу себе так, що коли-небудь ваша сестра благословлятиме вас. Хоч вам і тяжко буде критися від неї, після того як ви все розповіли мені, але я дуже прошу, кілька днів нічого їй не кажіть. Кілька днів мені знадобляться, щоб проникнути в таємниці, про які ви навіть не підозрюєте, а надто для того, щоб усе обміркувати і діяти обачно. А може, мені вдасться довідатися про все й скоріше. У цьому винний тільки я, сестро. Усі коханці грають в одну гру; але не всі жінки вміють бачити життя таким, яким воно є.

Пані дю Тійє поїхала додому заспокоєна. Фелікс де Ванденес негайно взяв із банку сорок тисяч і зразу подався до пані де Нусінген. Він застав її вдома, подякував за довіру, виявлену його дружині й повернув їй гроші, пояснивши цю таємничу позичку нерозважливою добродійністю, яку він хоче ввести в розумні межі.

— Ваші пояснення зайві, графе, якщо дружина в усьому вам призналася,— сказала баронеса.

"Їй усе відомо",— подумав Ванденес.

Баронеса віддала Феліксові гарантійного листа і послала по векселі. Тим часом Ванденес дивився на неї гострим поглядом проникливого політика, який майже збентежив її. Фелікс вирішив, що настала слушна мить для переговорів.

— Ми живемо в такі часи, баронесо, коли ні в чому немає певності,— сказав він.— Трони споруджуються й обвалюються у Франції чи не щодня. За п'ятнадцять років ми бачили крах великої імперії, монархії, революції. Ніхто не зважиться вгадати, що нас жде у майбутньому. Вам відома моя прихильність до легітимізму. Не дивуйтеся, що я про це говорю. Уявіть собі державний переворот: хіба не було б для вас зручно мати друга в партії, яка переможе?

— Звичайно, було б,— відповіла вона, всміхаючись.

— То чи не хотіли б ви мати у моїй особі таємно зобов'язану вам людину, яка б у разі доконечної потреби могла підтримати барона Нусінгена, що мріє про титул пера?

— Чого ви від мене хочете? — вигукнула вона.

— Небагато,— відповів він.— Розкажіть усе, що ви знаєте про Натана.

Баронеса переказала йому свою вранішню розмову з Растіньяком і, вручаючи колишньому перові Франції чотири векселі, які приніс касир, сказала:

— Не забудьте про свою обіцянку.

Але Ванденес так добре пам'ятав цю чудодійну обіцянку, що знадив нею і барона Растіньяка, добувши від нього деякі інші відомості.

Вийшовши від Растіньяка, він продиктував найманому писарю такого анонімного листа для Флоріни:

"Якщо панна Флоріна хоче довідатися про те, яку першу роль їй призначено, то її просять прийти на найближчий бал-маскарад у Опері в супроводі пана Натана".

Відіславши листа поштою, він поїхав до свого повіреного, чоловіка дуже спритного та кмітливого, хоч і порядного; граф попросив його зіграти роль приятеля Шмуке, якому німець розповів про візит графині де Ванденес, трохи пізно замислившись над значенням чотири рази написаної фрази "зобов'язуюся сплатити десять тисяч франків", і який від імені Шмуке попросить у пана Натана зустрічну розписку — вексель на сорок тисяч франків. Це означало піти на ризик. Натан міг уже знати, як залагодилася справа, але варто було ризикнути дрібничкою, щоб виграти все. Могла ж Марі у своєму замішанні забути взяти в Рауля розписку для Шмуке. Повірений негайно поїхав до редакції й о п'ятій годині повернувся до графа переможцем, із зустрічною розпискою на сорок тисяч. Під час розмови з Натаном він з перших же слів зрозумів, що може спокійно видати себе за людину, яку нібито послала графиня.

Тепер Феліксові треба було влаштувати так, щоб дружина не зустрілася з Раулем до балу в Опері, куди він збирався її повести і де вона на власні очі мала переконатись у характері взаємин між Натаном і Флоріною. Він знав ревниву гордість графині й хотів, щоб вона сама зреклася свого кохання і їй не довелося червоніти перед ним. А потім він віддасть Марі її листи до Натана, які викупить у Флоріни. Ось який дотепний план дуже швидко придумав і в усіх подробицях обміркував Фелікс, проте йому судилося зірватись уже на середині за примхою випадку, який панує над усім у цьому тлінному світі. Після обіду Фелікс заговорив про бал-маскарад у Опері. Довідавшись, що Марі ніколи досі на маскарадах не бувала, він запропонував доставити їй цю втіху завтра.

— Я вам знайду жертву для розиграшу,— сказав він.

— О, я буду вам вельми вдячна.

— Щоб як слід розважитися, жінка має вибрати собі гідну здобич — яку-небудь знаменитість, чоловіка талановитого,— зацікавити свого співрозмовника, а тоді пошити його в дурні. Хочеш, оберемо за жертву Натана? Від одного мого приятеля, який знайомий з Флоріною, я вивідаю такі таємниці, що цей геній буде приголомшений.

— З Флоріною? — перепитала графиня.— З актрисою?

Марі вже чула це ім'я від Кійє, розсильного з редакції газети. Наче блискавка сяйнула в її мозку.

— Авжеж, з його коханкою,— відповів граф.— Що тебе дивує?

— Мені здавалося, що пан Натан такий заклопотаний, що йому не до коханок. Хіба письменники мають час на кохання?

— Я не кажу, що вони кохають, але ж треба їм десь "мешкати", як і іншим людям. І коли в них немає власного кутка або коли їх переслідують пристави комерційного суду, вони "мешкають" у своїх коханок. Така поведінка може здатися тобі гідною осуду, але це куди приємніше, ніж "мешкати" у в'язниці.

Щоки у графині палахкотіли яскравіше, ніж вогонь.

— Хочете обрати його за жертву на маскараді? Ви настрахаєте його, — провадив граф, не звертаючи уваги на те, як змінилася Марі на виду. — Я вам дам докази і ви розкриєте йому очі на те, що ваш зять дю Тійє обхитрував його, мов хлопчиська. Цей мерзотник хоче запроторити Натана до в'язниці, щоб той не зміг виставити себе кандидатом у окрузі, де було обрано Нусінгена. Я знаю від приятеля Флоріни, скільки грошей виторгувала вона за свою обставу й дала Натанові на заснування газети; я знаю, скільки вона посилала йому з провінції та з Бельгії, де

була на гастролях,— а в кінцевому підсумку ці гроші пішли на користь дю Тійє, Нусінгенові та Массолю. Вони утрьох заздалегідь продали газету урядові — так вони певні, що приберуть з дороги цього "генія".

— Пан Натан не здатний брати гроші в актриси.

— Ви зовсім не знаєте людей, моя люба,— сказав граф.— Ось побачите, він не стане заперечувати очевидні факти.

— Я неодмінно поїду на маскарад.

— Вам буде весело,— провадив Ванденес.— З такою зброєю в руках ви глибоко пораните самолюбство Натана і водночас зробите йому послугу. Ви побачите, як він лютує, заспокоюється, стає дибки від ваших дошкульних закидів, але, підсміюючись із нього, ви відкриєте талановитому чоловікові очі на небезпеку, що йому загрожує, і вам буде цікаво побачити, як зчепляться у запеклій бійці у своїй же таки стайні оті жеребці "золотої середини"... Але ти не слухаєш мене, дитино?

Навпаки, слухаю дуже уважно,— відповіла вона.— Я вам потім скажу, чому для мене так важливо пересвідчитися в усьому цьому.

— Не сумнівайся, ти в цьому пересвідчишся,— сказав Фелікс.— Ти залишишся в масці, і я посаджу тебе вечеряти разом з Натаном і Флоріною. Жінці твого суспільного становища буде страх як цікаво заінтригувати актрису, прикувавши при ній усю увагу знаменитого чоловіка до таких важливих таємниць: ти впряжеш їх обох у одну й ту саму містифікацію. Я спробую з'ясувати, з ким зраджує Флоріну Натан. Якщо мені вдасться розвідати подробиці якої-небудь його недавньої пригоди, ти втішишся чудовим видовищем гніву куртизанки, а гнів Флоріни заклекоче, мов альпійський водоспад. Вона обожнює Натана, він для неї — все. Вона тулиться до нього, як плоть до кістки, як левиця до своїх малят. Пам'ятаю, в юності я бачив одну знамениту актрису. Вона писала не грамотніше від кухарки, але з'явилася до одного з моїх

приятелів вимагати свої листи. Ніколи більше не доводилося мені бачити чогось подібного: такої притлумленої люті, такої зухвалої величі, таких манер дикунки... Тобі зле, Марі?

— Ні, тут надто жарко напалено.

Графиня кинулась на козетку. Аж раптом у пориві, викликаному муками лютої ревності, одному з тих поривів, які годі передбачити, вона підхопилася. Ноги в неї підгиналися, коли склавши руки на грудях, вона повільно підступила до чоловіка.

— Що тобі відомо? — запитала вона.— Ти не здатний знущатися з жінки. Якби я була винна, ти розчавив би мене, але не мучив.

— А що мені має бути відомо, Марі?

— Кажи! Ти ж недарма заговорив про Натана...

— Ти думаєш, що любиш його, але ти любиш привид, стулений із фраз.

— То ти знаєш...

— Усе,— сказав Фелікс.

Це слово приголомшило Марі.

— Якщо хочеш, я ніколи нічого не знатиму,— провадив він.— Ти скотилася в прірву, дитино, і треба витягти тебе з неї. Я вже про це подбав. Ось поглянь.

Він дістав з бічної кишені її гарантійного листа і чотири векселі, які підписав Шмуке,— графиня їх упізнала — і кинув у вогонь.

— Що сталося б з тобою через три місяці, бідолашна моя Марі? Пристави затягали б тебе по судах. Не опускай голову, не принижуйся: ти стала жертвою найпрекрасніших почуттів, ти кокетувала з поезією, а не з тим Натаном. Усі жінки — усі, ти чуєш мене, Марі — піддалися б на твоєму місці спокусі. То чи не було б безглуздо, якби ми, чоловіки, що у двадцять років робили стільки дурниць, вимагали від вас, аби за все своє життя ви не припустилися жодного легковажного вчинку? Боронь мене Боже торжествувати над тобою чи принизити тебе жалістю, яку нещодавно ти так гордо відкинула. Можливо, цей бідолаха був цілком щирий, коли писав тобі, щирий, коли спробував накласти на себе руки, щирий, коли того ж таки вечора повернувся до Флоріни. Ми гірші за вас. Я стурбований не за себе в цю мить, а за тебе. Я поблажливий, але суспільство не знає поблажливості, воно таврує жінку, яка кидає йому виклик, воно відмовляє їй у пошані й не хоче бачити її щасливою. Справедливо це чи ні, я не знаю. Світ жорстокий, от і все. Можливо, люди у своїй сукупності куди заздрісніші, ніж кожний зокрема. Дивлячись на сцену, злодій аплодує торжеству невинності, а виходячи з театру, тобто опинившись у гущі людей, він поцупить у неї коштовності. Суспільство відмовляється залагоджувати зло, яке само породжує; воно винагороджує спритний обман і нехтує щиру відданість, яка не виставляє себе напоказ. Я все це знаю і бачу; та хоч я і не в спромозі змінити світ, проте в моїх силах захистити тебе від себе самої. Тут ідеться про захоплення, яке принесе тобі тільки нещастя, а не про ту святу любов, яка іноді штовхає нас на необачні вчинки і яка містить виправдання в самій собі. Мабуть, я припустився помилки бо не прагнув урізноманітнювати твоє щастя, не чергував радощів спокійних з радощами бурхливими, з подорожами, з розвагами. Крім того, бажання сподобатися знаменитому чоловікові навряд чи виникло в тобі без стороннього впливу. Деякі жінки аж надто заздрили тобі. Леді Дадлі, пані д'Еспар, пані де Манервіль і моя невістка Емілія, безперечно, причетні до цієї історії. Ці дами, проти яких я остерігав тебе, умисне збуджували твою цікавість, радше мені на злість, аніж з метою накликати на тебе грозу, але вона, сподіваюся, прогриміла над твоєю головою, не зачепивши тебе.

Марі слухала ці слова, в яких було стільки доброти, і безліч суперечливих почуттів терзали її; але весь цей ураган зрештою витіснило палке захоплення Феліксом. Горді й благородні душі зразу відповідають взаємністю, коли з ними обходяться делікатно. Тактовність для ображеного почуття — те саме, що допомога милосердя для хворого тіла. Марі оцінила благородну велич свого чоловіка, який не вагаючись, схилився до ніг провинної жінки, щоб не бачити, як вона червоніє від сорому. Вона втекла, наче в нападі безумства, але відразу повернулася, подумавши, що її хвилювання могло стривожити чоловіка.

— Зачекайте,— сказала вона йому і зникла.

Фелікс мудро підготував дружині відступ і був негайно винагороджений за свою розважливість: Марі повернулася, тримаючи в руках усі листи від Натана, які тут-таки віддала чоловікові.

— Судіть мене,— сказала вона, опустившись перед ним навколішки.

— Чи може неупереджено судити той, хто любить? — відповів він.

Фелікс узяв листи й кинув їх у вогонь, знаючи, що згодом дружина, мабуть, не простила б йому, якби він їх прочитав. Марі плакала гіркими слізьми, опустивши голову графові на коліна.

— Дитино моя, а де ж твої листи? — спитав Фелікс, підводячи її голову.

На це запитання графиня перестала відчувати жар, що палив їй щоки,— вона похолола.

— Щоб ти не подумала, ніби я обмовив чоловіка, який здався тобі гідним твого кохання, я влаштую так, що Флоріна власноруч віддасть тобі твої листи до Натана.

— Але чому б йому самому не віддати їх на моє прохання?

— А як він відмовиться?

Графиня опустила голову.

— Світ мені бридкий,— сказала вона,— і я не хочу бувати в ньому. Я житиму наодинці з тобою, якщо ти мене простиш.

— Ти, мабуть, знову знудилася б. Та й що скажуть у світі, якщо ти раптом станеш жити відлюдницею? Навесні ми вирушимо в мандри, побуваємо в Італії, проїдемо по Європі, а згодом, дивись, тобі доведеться виховувати не тільки нашого первістка. Проте завтра нам неодмінно треба бути на балу-маскараді в Опері, інакше ми не зможемо повернути твої листи без розголосу. А коли Флоріна сама віддасть тобі твої листи до Натана, хіба цим не доведе вона свою владу над ним?

— І я це побачу на власні очі? — з жахом спитала графиня.

— Завтра вночі побачиш.

Наступного вечора, близько півночі, на балу-маскараді в Опері Натан прогулювався в фойє з жінкою в масці, тримаючи її під руку з виглядом турботливого чоловіка. До них підійшли дві дами в масках.

— Ти пропав, розтелепо! Марі тут і бачить тебе,— сказав Натанові Ванденес, перевдягнутий жінкою.

— Якщо хочеш я розповім тобі про таємниці, які Натан від тебе приховує. Твоєму коханню до нього загрожує небезпека,— сказала Флоріні Марі, ледь стримуючи тремтіння.

Натан пустив руку актриси й кинувся за графом, який сховався від нього в натовпі. Графиня підвела Флоріну до лавки, і вони обидві сіли. Там уже сидів і Фелікс, що повернувся охороняти дружину.

— Кажи, дівонько,— мовила Флоріна,— і не сподівайся довго мене морочити. Ніхто у світі не забере від мене Рауля, зрозуміла? Я тримаю його на припоні звички, а це міцніша прив'язь, ніж кохання.

— А ти справді Флоріна? — запитав Фелікс своїм звичайним чоловічим голосом.

— Нічого собі запитаннячко! Якщо ти навіть не впізнав мене, то як я можу тобі вірити, артисте?

— Запитай у Натана, який зараз побіг розшукувати свою любку, де він перебув ніч три доби тому. Він мало не вчадів на смерть, намагався накласти на себе руки через борги, а ти про це й не знала, крихітко. Ось, як ти втаємничена у справи чоловіка, що його нібито кохаєш. Кохаєш, а залишаєш без жодного су, і він убиває себе або, точніше кажучи, дає маху. Невдале самогубство — це не менше безглуздя, аніж дуель без жодної подряпини.

— Ти брешеш,— сказала Флоріна.— Того дня він у мене обідав. А ввечері... Бідолаху розшукували, і він сховався. От і все.

— Ну то запитай у готелі на вулиці Майль, чи не привезла його туди напівмертвим одна красуня, з якою він цілий рік підтримував ніжні взаємини; а листи суперниці зберігаються у тебе в кімнаті, під самісіньким твоїм носом. Якщо хочеш провчити Натана, їдьмо зараз усі втрьох до тебе. Там я доведу тобі з документами в руках, що дуже скоро він опиниться в борговій в'язниці на вулиці Кліші. Але ти зможеш урятувати його, якщо ти добра дівчина.

— Замилюй очі іншим, любчику, а Флоріну не одуриш. Я певна, що Натан ні в кого не закоханий.

— Ти хочеш сказати, що від якогось часу він став особливо уважний до тебе? Таж це якраз і доводить, що він палко закоханий.

— Закоханий у світську жінку?..— мовила Флоріна.— Через таку дрібничку я не стану турбуватися.

— А хочеш, він зараз підійде до тебе і скаже, що сьогодні не зможе провести тебе додому?

— Якщо ти покажеш мені такий фокус, я поведу тебе до себе і ми вдвох .пошукаємо листи. Я повірю в них тільки тоді, коли їх побачу,— сказала Флоріна.— Чи він пише їх, поки я сплю?

— Сиди тут,— сказав Фелікс,— і дивись.

Він узяв дружину під руку й на два кроки відійшов від Флоріни. Незабаром Натан, оббігавши все фойє у пошуках своєї маски,— так собака шукає хазяїна,— повернувся на те місце, де його застерегли від небезпеки. Прочитавши на його чолі стурбованість, яку легко було помітити, Флоріна постала перед письменником, наче термін сплати, і сказала йому владним голосом:

— Я не хочу, щоб ти відходив від мене, я маю на це підстави.

— Я — Марі! — прошепотіла тоді графиня на вухо Раулю, за порадою чоловіка.— Хто ця жінка? Покиньте її негайно, вийдіть і чекайте мене внизу, біля сходів.

Опинившись у такому безвихідному становищі, Рауль із силою відштовхнув руку Флоріни, яка не чекала від нього такого маневру. Хоч

вона й учепилася за нього міцно, їй довелося пустити його. Натан відразу зник у натовпі.

— Ну що, правду я казав? — прошепотів Фелікс на вухо приголомшеній Флоріні й запропонував їй руку.

— їдьмо,— сказала вона.— Хай там хто ти є, їдьмо. Карету маєш?

Замість відповіді Ванденес швидко вивів актрису з фойє, а тоді збігав по дружину, в те місце під перистилем, де вони домовилися зустрітись. Через кілька хвилин коні, яких жваво поганяв кучер Ванденеса, домчали їх до актрисиного будинку. Флоріна скинула маску. Графиня здригнулася від подиву, побачивши її обличчя — актриса задихалася від люті й була чудова у своєму гніві й нападі ревнощів.

— Тут десь має лежати портфель, ключ від якого Натан тобі ніколи не довіряв,— сказав Ванденес.— Листи в ньому.

— Тепер ти мене справді заінтригував. Ти знаєш про те, що непокоїло мене останніми днями,— сказала Флоріна й кинулась у кабінет по портфель.

Ванденес побачив, як його дружина зблідла під маскою. Кімната говорила більше про близькі взаємини актриси з Натаном, ніж про це хотіла б знати його ідеальна кохана. Жіноче око вмить прозирає в таких речах істину, і графиня зрозуміла, що Фелікс правду казав: усе тут свідчило про спільне домашнє життя.

Флоріна повернулася з портфелем.

— Як його відкрити? — спитала вона.

Актриса звеліла покоївці, щоб та принесла великого кухонного ножа. Схопивши ніж, вона помахала ним і вигукнула:

— Ось перо, яким би я написала йому листа!

Почувши це жаргонне слівце, графиня здригнулася.

Тільки тепер зрозуміла вона до кінця те, що вчора намагався пояснити їй Фелікс — у яку прірву вона мало не скотилася.

— Ох, і дурна ж я,— сказала Флоріна.— Краще взяти його бритву.

Вона взяла бритву, якою Натан ще сьогодні голився, і розрізала сап'ян по згину. Листи Марі випали у проріз. Флоріна схопила один навмання.

— Та це й справді від світської дами! Тут, певне, жодної помилки не знайдеш!

Ванденес узяв листи й передав їх дружині. Вона підійшла до столика й перевірила, чи всі вони тут.

— Ти їх нам віддаси в обмін на це? — сказав Ванденес, показуючи Флоріні зустрічну розписку на сорок тисяч франків.

— То він, йолоп, такі папери підписує?.. — сказала Флоріна читаючи розписку-вексель.— "Одержано готівкою..." Ну, стривай, покажу я тобі графинь! А я ж то надривалася в провінції, щоб добути для нього гроші! А я ж то мало не накинула собі на шию одного біржовика, аби тільки вирятувати його! Ось вони, чоловіки! Ти із шкури заради них пнешся, а вони топчуть тебе ногами! Ну, він заплатить мені за це!

Графиня де Ванденес утекла з листами.

— Гей ти, гарненька маско! Залиш мені один, щоб я загнала його на слизьке!

— Це вже неможливо,— сказав Ванденес.

— А чому?

— Ця маска — твоя колишня суперниця.

— Отакої! Могла б принаймні подякувати мені!

— А сорок тисяч франків — хіба не подяка? — сказав Ванденес, відкланюючись.

Той, хто замолоду пережив усі муки невдалого самогубства, дуже рідко повторює цю спробу. Якщо вона й не виліковує людину від життя, то рятує її від добровільної смерті. Отож Рауль уже не захотів накласти на себе руки, коли опинився навіть у гіршому становищі, ніж раніше, побачивши в руках у Флоріни вексель, якого він видав на ім'я Шмуке і який, очевидно, потрапив до графа де Ванденеса, а від нього — до актриси. Він сподівався побачити графиню й пояснити їй характер свого кохання, що палахкотіло в його серці як ніколи яскраво. Та при першій же зустрічі на якомусь світському рауті графиня кинула на Рауля такий пильний і зневажливий погляд, який вириває безодню між чоловіком і жінкою. Незважаючи на свою самовпевненість, Натан до кінця зими так і не наважився ні заговорити з графинею, ні навіть підійти до неї.

Натомість він вилив душу в розмові з Блонде, порівнюючи графиню де Ванденес із Лаурою та Беатріче. Він перефразував слова одного з найвидатніших поетів нашого часу47: "О ідеал, синя квітко із золотими тичинками! Своїми волокнистими корінцями, тоншими, ніж шовковисте волосся фей, занурився ти в надра душі моєї і п'єш її найчистіші соки! О солодка квітко з присмаком гіркоти! Не можна вирвати тебе, щоб серце не сочилося кров'ю, щоб зламане стебло не вкрилося червоними краплями! О клята квітко, як розпустилася ти в душі моїй!"

— Ти верзеш нісенітницю, друже,— сказав йому Блонде.— Я згоден, що квітка була гарна, та вона аж ніяк не була ідеальною і замість того, щоб співати, як сліпець, хвалу мадонні перед порожньою нішею, ти краще умив би руки та пішов з поклоном до влади. Пора тобі постатечніти й навести в своїх справах лад. Ти надто великий митець, щоб стати політичним діячем, тебе обшахрували люди, нігтя твого не варті. Гляди, щоб тебе знову не пошили в дурні, десь-інде.

— Марі не може перешкодити мені любити її,— сказав Натан.— Я зроблю її своєю Беатріче.

— Беатріче, мій друже, була дванадцятирічною дівчинкою, і Данте згодом не зустрічався з нею. А якби зустрів — чи лишилася б вона Беатріче? Не можна створити собі божество з жінки, яку ти часто бачиш: сьогодні в мантильї, завтра — в бальній сукні з глибоким декольте, післязавтра — на бульварі, де вона купуватиме іграшки для свого найменшенького. Коли чоловік має Флоріну, яка по черзі являється йому то водевільною герцогинею, то драматичною міщанкою, то негритянкою, то маркізою, то полковником, то швейцарською селянкою, то Дівою сонця в Перу,— а це для неї єдина можливість бути дівою,— я просто не розумію, як він може заводити романи із світськими дамами.

Дю Тійє, висловлюючись жаргоном біржі, "придушив" Натана, який, не маючи грошей, був змушений покинути газету. Знаменитий митець зібрав якихось п'ять голосів у виборчому окрузі, де пройшов банкір.

Коли після тривалої й щасливої подорожі по Італії графиня де Ванденес повернулася наступної зими до Парижа, Натан уже справдив усі пророкування Фелікса: за порадою Блонде він провадив переговори з прихильниками уряду. Особисті ж справи цього письменника так розладналися, що одного дня графиня Марі побачила свого колишнього поклонника на Єлісейських Полях у геть зношеному костюмі — він ішов пішки під руку з Флоріною. Якщо жінка байдужа до чоловіка, він уже здається їй негарним; але чоловік, якого вона розлюбила, видається їй потворним, а надто, коли він схожий на Натана. Графиня де Ванденес

здригнулася від сорому, згадавши, що відчувала симпатію до Рауля. Якби навіть вона досі не вилікувалася від свого потягу до романтичних захоплень, то одного контрасту між Феліксом і цим чоловіком, що вже почасти впав у очах тих, хто його підносив на п'єдестал, було б досить, аби Фелікс видався їй кращим за ангела.

Нині Натан, цей любитель слави, такий щедрий на словесні викрутаси і такий безпорадний там, де слід проявити волю, закінчив тим, що капітулював і прилаштувався до однієї синекури, як найпересічніший чиновник. Він, який колись так завзято виступав проти "усталеного порядку", тепер мирно живе в затінку однієї проурядової газети. Орден Почесного легіону, що колись давав стільки поживи його насмішкам, прикрашає петлицю його сюртука. "Мир за всяку ціну", проти якого так завзято виступала його опозиційна газета, тепер став темою його похвальних статей. Всіма доводами логіки захищає він нині й право наслідування, якому колись завдали стільки ударів його сен-симоністські фрази. Втім, цю непослідовну поведінку, мабуть, можна і пояснити, й виправдати: адже під час наших останніх політичних струсів чимало впливових осіб змінили свої погляди і повелися так само, як і Рауль.

Жарді, грудень 1838 р.

Примітки

склала Олена Алексєєнко

Повість "Дочка Єви" опубліковано вперше в газеті "С'єкль" (31 грудня 1838 р.— 14 січня 1839 р.) як серію окремих фейлетонів. У 1839 р. вона вийшла окремим виданням. У цьому варіанті текст було поділено на 9 розділів, назви яких підкреслювали найважливіші сюжетні ситуації повісті: "Дві Марії", "Взаємні зізнання двох сестер", "Історія щасливої жінки", "Славетна людина", "Флоріна", "Кохання у боротьбі зі світським

товариством", "Самогубство", "Врятований і втрачений коханець", "Тріумф чоловіка".

Написання "Дочки Єви" припадає на період творчого піднесення письменника. В 1836— 1849 рр. Бальзак інтенсивно працює над "Людською комедією". Одночасно активізується його діяльність як критика і теоретика літератури. В критичних роботах, а серед них і в передмові до "Дочки Єви", письменник стверджує мистецтво життєвої правди, теоретично обґрунтовує необхідність розширення діапазону зображення дійсності. В його творах кінця 30-х — 40-х років послаблено концентрованість дії, ретельно виписане соціальне тло, дещо змінюється принцип створення характерів, які стають більш об'ємними, тощо.

Майже всі ці риси притаманні повісті "Дочка Єви". Сюжетною домінантою твору, дія якого відбувається в 1834 році, є історія кохання аристократки Марі Анжеліки де Гранвіль до письменника Рауля Натана. Однак розповідь про адюльтер, якого так і не було, тільки привід для створення досить широкої панорами соціальної дійсності часів Липневої монархії. Повість вирізняється композиційним поліфонізмом. Це твір з кількома пов'язаними між собою, але водночас різними за змістом сюжетними мотивами. Своєрідною є система образів повісті. Її герої належать до різних соціальних прошарків. Це — представники вищого світу Парижа, його фінансової буржуазії, літературних кіл та артистичної богеми. Відчувається потяг автора до універсальності зображення дійсності, що є однією з ознак творчості Бальзака цього періоду

Серед досить широкого кола тем і проблем, які розглядаються в повісті, слід звернути увагу на ті, котрі стали наскрізними в "Людській комедії". Цікавою є, наприклад, інтерпретація провідної для Бальзака теми митця в буржуазному суспільстві, яка сюжетно пов'язана з лінією Рауля Натана. Цей персонаж задуманий Бальзаком як тип митця, для якого література перетворилась на різновид комерції, тобто "митця

несправжнього". Аналогічних образів у "Людській комедії" чимало. Це — журналіст Етьєн Лусто, критик Блонде, видавець Доріа та інші.

Звертається письменник у повісті й до теми викриття нової фінансової аристократії. Бальзак створив цілу колекцію образів капіталістів, банкірів і промисловців, для яких суспільні інтереси важливі лише, як засіб для власного збагачення. В "Дочці Єви" з'являються барон Нусінген, який нечесним способом набув величезний капітал, та заплямований огидними злочинами банкір дю Тійє. Саме вони в умовах Липневої монархії перетворились на справжніх правителів Франції.

Повість пов'язана сюжетними лініями з багатьма творами Бальзака. Про невдалий шлюб графа де Гранвіля розповідається, наприклад, у "Доброчесній жінці" (з 1842 р. твір відомий під назвою "Подвійна родина"), в якій письменник викриває релігійний фанатизм та святенництво графині де Гранвіль. Ім'я її дочки Марі Анжеліки де Ванденес, яка після одруження стала однією з найчарівніших світських красунь Парижа, з'являється в "Другому силуеті жінки", "Темній справі", "Департаментській музі".

Ще більше творів, у яких дійовою особою є графинин чоловік Фелікс де Ванденес. Його кар'єра розпочалася за часів Людовіка XVIII. Переслідуваний бонапартистами Фелікс де Ванденес шукає захисту в родині де Морсофів. Пані де Морсоф — перше кохання героя. Згодом Фелікс де Ванденес захоплюється Наталі де Манервіль ("Лілея долини"). Великий вплив на нього мала леді Дадлі ("Шлюбна угода"). В романі "Втрачені ілюзії" згадується, що Фелікс де Ванденес є вже одним з королівських секретарів. Кар'єра політика, проте, не приваблює героя, який відмовляється від неї. Він відвідує салон пані д'Еспар ("Справа про опіку"), мадмуазель де Туш ("Другий силует жінки") тощо.

Безмірна ницість другого зятя графа де Гранвіля банкіра Фердінанда дю Тійє стає ще більш явною, якщо простежити передісторію цього персонажа. Колись Фердінанд дю Тійє був прикажчиком Сезара Біротто. Хазяїн покрив його крадіжку і не надав

справі розголосу. Дю Тійє зненавидів Біротто і згодом домігся його повного розорення. Безжально ставиться дю Тійє і до дружини, яку залишає заради п'ятдесятирічної пані де Роген ("Департаментська муза").

Типовою є й доля Рауля Натана. Молодий обдарований письменник з'являється на сторінках роману "Втрачені ілюзії". Він входить до оточення журналіста Етьєна Лусто. Його друзі — Догро, самозакоханий цинік Доріа, критик Блонде. Відвідує Рауль Натан і Естер Гобсек ("Пишнота і злиденність куртизанок"). Згодом герой стає відомим письменником ("Перші кроки в житті"). Його постійною коханкою є актриса Флоріна ("Модеста Міньйон"), Герой перебуває на межі різних соціальних світів. Його приваблює світське товариство. Він стає коханцем маркізи де Рошфід ("Принц богеми"), його приймає пані д'Еспар ("Секрети княгині де Кадіньян"). Відомий письменник принижено улещує журналістів, від яких залежить його успіх. Шанолюбець в літературі і політиці, він не гребує ніякими засобами, наприклад, бере участь у шантажі торговця Матіфа ("Втрачені ілюзії") тощо. Кар'єра Рауля Натана, однак, не завершується тріумфом героя. Скрутні матеріальні обставини позбавляють його можливості висунути свою кандидатуру до парламенту. Честолюбні задуми Рауля не здійснюються. Герой одружується з Флоріною ("Комедіанти, які самі того не знають").

Серед другорядних персонажів повісті слід згадати німця-піаніста Вільгельма Шмуке, який живе у світі музики, не зазнаючи розтлінного впливу меркантильного середовища. Непрактичний і беззахисний, але відданий мистецтву герой, є своєрідним антагоністом митців-шанолюбців. Він друг цінителя мистецтва кузена Понса ("Кузен Понс"), учитель музики Лідії де Пейрад ("Пишнота і злиденність куртизанок") та Урсули Мірует ("Урсула Мірует").

1. Дольчі Карло (нар. в 1616 р.) — італійський художник доби Відродження. Належить до флорентійської школи живопису.

Аллорі Алессандро, Бронзіно (1535-1607) — один з найталановитіших послідовників Мікеланджело. Особливо вдалими вважаються його картини на міфологічні сюжети.

2. ...після Липневої революції...— тобто після 1830 року.

3. Янсенізм — одна з течій у католицизмі. Виник у XVII ст. на основі вчення голландського богослова Янсена (1585-1638).

4. Кюв'є Жорж (1769-1832) — французький природознавець, палеонтолог. Згідно зі своєю теорією відповідності частин організму, відтворював за окремими кістками викопних тварин.

5. Геркулес Фарнезький — відома антична статуя роботи старогрецького скульптора Глікона, що зображує найпопулярнішого з грецьких міфологічних героїв Геркулеса (Геракла).

6. "Телемах" Фенелона... — "Пригоди Телемаха" (1699) — філософсько-утопічний роман французького письменника класициста Фенелона, Франсуа де Саліньяка де Ла Мот (1651-1715).

7. Алакок Марія-Маргарет — французька черниця-фанатичка, жила в другій половині XVII ст.

8. ...Гофман, поет того, що видається неймовірним...— Гофман Ернст Теодор Амадей (1776-1822) — німецький письменник-романтик і композитор. У творах Гофмана світ зображено в двох планах: реальному і фантастичному.

9. Сен-Мартен, маркіз Луї-Клод (1743-1803) — французький містик, виступав проти сенсуалізму і матеріалізму.

10. Свята Цецілія — католицька свята, покровителька духовної музики.

11. ...рівнозначні найжалібнішим зойкам Єремії...— Мається на увазі біблійна розповідь про плач пророка Єремії з приводу зруйнування Єрусалиму.

12. ...як зростила природа Ріту й Крістіну...— Ріта й Крістіна — так звані "сіамські близнюки".

13. ...які не досягли віку Арнольфа, воліють узяти благочестиву Агнесу, а не скороспілу Селімену.— Городянин Арнольф і його молода вихованка Агнеса — персонажі комедії Мольєра "Школа жінок". Селімена — героїня комедії Мольєра "Мізантроп".

14. Леонарде — персонаж роману французького письменника XVIII ст. Лесажа "Історія Жіля Блаза із Сантільяни".

15. ...урядом Мартіньяка...— Мартіньяк Жан-Батіст (1776-1832) — голова кабінету міністрів Франції в 1828-1829 рр., поміркований рояліст. Уряд Мартіньяка було повалено 8 серпня 1829 р.

16. Епіктет (бл. 50-138) — давньоримський філософ, представник стоїцизму, деякий час був рабом. Відстоював внутрішню свободу, як єдино можливу форму незалежності людини.

17. "Астрея" — багатотомний пасторальний роман французького письменника Оноре д'Юрфе (1568-1625), написаний пишномовним стилем.

18. Те, на чому спіткнувся Данте...— "Рай" найбільш філософічна, але водночас і найменш художньо виразна з частин "Божественної комедії" Данте.

19. Едем — країна, де, за біблійними переказами, містився рай.

20. Ріваролъ Антуан (1753-1801) — французький літератор і журналіст, людина надзвичайно скептична і в'їдлива.

Флоріан Жан-П'єр (1755-1794) — французький письменник, автор сентиментальних байок.

21. Книга Буття (Буття, або Генезис) — перша частина п'ятикнижжя Мойсея.

22. "Молода Франція" — літературний гурток, який утворився в 30-х рр. XIX ст. в Парижі. Очолював гурток поет-романтик і літературний критик Теофіль Готьє (1811-1872).

23. Еліанта — героїня комедії Мольєра "Мізантроп". Розважлива Еліанта, кузина кокетки Селімени, закохана в Альцеста.

24. ...яку Жіроде прославив своїм портретом Шатобріана...— Жіроде Тріозон Анн Луї (1767-1824) — французький художник. Крім портрета Шатобріана, відома також його картина "Похорон Атали", створена на сюжет повісті Шатобріана.

25. ...романтичною п'єсою в дусі "Пінто"...— "Пінто, або День змови" (1801) — історична п'єса французького драматурга Непомюсена Лемерсьє (1771-1840), яка стала свого роду прототипом для французької романтичної драми 20-х рр. XIX ст.

26. ...ляснути себе по лобі, як Андре Шеньє...— Шеньє Андре Марі (1762-1794) — французький поет і публіцист. Спочатку вітав Французьку буржуазну революцію, потім відійшов від неї, не прийнявши програми якобінців. У 1793 р. заарештований і згодом страчений. Підіймаючись на ешафот, нібито вдарив себе по лобі і вигукнув: "Все ж тут щось було!"

27. ...надавав їй м'яких обрисів, притаманних Лоуренсовим портретам.— Лоуренс Томас (1769-1830) — англійський художник-портретист, майстер витонченого малюнка.

28. Тальма Франсуа Жозеф (1763-1826) — видатний французький актор.

29. Декан Александр Габріель (1803-1860) — французький художник-романтик. Малював історичні картини, жанрові сцени, карикатури на політичні теми тощо.

Деверіа Ежен (1805-1868) — французький художник-романтик, учень Жіроде. Найбільш відомі його картини на історичні теми.

Буланже Луг (1806-1867) — французький художник-романтик, учень Деверіа. Був другом В. Гюго. Ілюстрував твори багатьох романтиків, серед них В. Гюго і Шатобріана.

30. Буль Шарль Андре (1642-1732) — відомий французький ебеніст, виготовляв художні дерев'яні вироби з інкрустацією. Став засновником нового стилю в прикладному мистецтві.

31. Поппея — дружина імператора Нерона Клавдія Цезаря (I ст. н. е.).

32. Лекен і Барон — французькі актори XVIII ст., грали в п'єсах Вольтера.

Клерон Іпполіта (1723-1803) — відома французька трагедійна актриса.

Шанмеле Марі Демар (1642-1698) — видатна французька трагедійна актриса, грала в п'єсах Расіна.

33. Маркіза де Помпадур, Жанна Антуанетта Пуассон (1721-1764) — фаворитка французького короля Людовіка XV.

34. Що ж до партії опору і партії руху...— політичні угруповання крупної французької буржуазії, що виникли після Липневої революції 1830 р. "Партія руху" домагалася від уряду проведення деяких ліберальних реформ. "Партія опору" підтримувала беззастережно Луї Філіппа.

35. ...отруїти Адрієнну Лекуврер...— Лекуврер Адрієнна (1692-1730) — відома французька трагедійна актриса. За легендою її отруїла через ревнощі герцогиня Бульонська.

36. ...гнів у дусі Роланда...— Роланд — герой рицарської поеми Лодовіко Аріосто (1474-1533) "Шалений Роланд".

37. Сен-Жюст Ауї-Антуан (1767-1794) — відомий політичний діяч часів Французької буржуазної революції, якобінець, соратник Робесп'єра. Після контрреволюційного термідоріанського перевороту 1794 р. гільйотинований.

38. Лернейська гідра — в давньогрецькій міфології багатоголове чудовисько, яке вбив Геракл.

39. ...внаслідок замаху Фіескі...— 28 липня 1835 р. наполеонівський солдат, корсіканець Джузеппе Фієскі (1790-1836) вчинив невдалий замах на короля Луї-Філіппа. Був страчений в 1836 р.

40. ...інших засобів рятунку, крім "Я" Медеї...— Мається на увазі сцена з трагедії Корнеля "Медея". Коли Медею, яка залишилась одна серед ворогів, запитують, хто їй допоможе в такому скрутному становищі, вона гордовито відповідає: "Я!"

41. ...такий п'єдестал, як острів Святої Єлени.— Після того, як у 1815 р. Наполеон вдруге зрікся престолу, він був висланий на острів Святої Єлени, де й помер у 1821 р.

42. Церера — в давньоримській міфології богиня родючості та землеробства.

43. Мур — кіт, персонаж роману Гофмана "Життєва філософія кота Мура".

44. ...Рафаелева свята Цецілія...— Мається на увазі картина Рафаеля, яка зображує святу Цецілію.

45. ...гідні Макіавеллі...— Макіавеллі Нікколо (1469— 1527) — італійський політик, мислитель, письменник, військовий теоретик. Рушійною силою історії вважав політичну боротьбу. Стверджував, що для зміцнення держави придатні будь-які засоби (звідси термін "макіавеллізм").

46. Шейлок — лихвар, дійова особа комедії В. Шекспіра "Венеціанський купець".

47. ...слова одного з найвидатніших поетів нашого часу...— Мається на увазі відомий французький письменник і критик Теофіль Готьє (1811-1872).